

ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΤΗΣ ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ

Κυρίες και Κύριοι, αγαπητοί φίλοι.

Τα τοπωνύμια της Λαυρεωτικής στο σύνολό τους δεν έχουν ακόμη, όσο γνωρίζω, μελετηθεί συστηματικά από τους ειδικούς, μια πρώτη λοιπόν μεθοδική προσέγγισή τους έστω και από ένα μη ειδικό, σαν εμένα, είναι, νομίζω, χρήσιμη, επειδή αποκαλύπτει τον αξιοπρόσεκτο πλούτο και την ποικιλία τους και συνάμα οδηγεί στη διαπίστωση ότι, όπως συνήθως συμβαίνει με τα τοπωνύμια, αντικατοπτρίζουν καθαρά την ιστορική εξέλιξη και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του τόπου. Αυτή η προσέγγιση θα επιχειρηθεί εδώ και μάλιστα ως αφιέρωση στη μνήμη του Χρίστου Πέτρου-Μεσογειτή, που χρημάτισε ομότεχνος και συνέβαλε γενικώτερα στην έρευνα της νότιας Αττικής.

Το πρώτο βήμα στην όλη προσπάθεια είναι φυσικά η περισυλλογή των τοπωνυμίων και συγκεκριμένα όχι μόνο εκείνων που λέγονται στις μέρες μας, αλλά και όλων των παλαιότερων, αυτών δηλ. που μαρτυρούνται από διάφορες πηγές και έχουν στο μεταξύ ξεχαστεί ή αντικατασταθεί από άλλα νεώτερα. Η συγκέντρωση και κατάταξη του υλικού, όπως είναι ευνόητο, θα μας επιτρέψει να εξακριβώσουμε την ηλικία των ονομάτων πολλών τοποθεσιών, να δούμε επίσης ποιά τοπωνύμια εμφανίστηκαν κατά καιρούς και ακολούθως καλύφθηκαν από τη λήθη και, τέλος, έχοντας στο νου την προϊστορία και την ιστορία της Λαυρεωτικής, να επισημάνουμε τις αιτίες που γέννησαν τα σημαντικότερα απ' αυτά.

Το κύριο φυσικό χαρακτηριστικό της Λαυρεωτικής είναι η ύπαρξη μεταλλευμάτων αργύρου, μολύβδου, ψευδαργύρου, σιδήρου, χαλκού και άλλων μετάλλων στο υπέδαφός της, τα οποία έγιναν αντικείμενο εντατικής εκμετάλλευσης τόσο κατά τους αρχαίους¹ όσο και κατά τους νεώτερους² χρόνους. Τα ίχνη αυτής της εκμετάλλευσης καθώς και τα ερείπια άλλων συγγενικών κτισμάτων και κατασκευών³ είναι διάσπαρτα και ορατά σε μια τεράστια έκταση και διαγράφουν σαφώς τα γεωγραφικά όρια του κόσμου των μεταλλευτών, αρχαίων και νεώτερων. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα νεώτερα μεταλλευτικά έργα, παρά τις επίμονες και με τελειότερα τεχνικά μέσα έρευνες, δεν ξεπέρασαν σε έκταση τα ανάλογα αρχαία και τούτο επειδή οι αρχαίοι, που εργάστηκαν επίσης επίμονα και μεθοδικά, έφτασαν μέ-

χρι τα απώτατα όρια του μεταλλοφόρου τμήματος της νότιας Αττικής⁴. Η περιοχή στην οποία έδρασαν οι αρχαίοι μεταλλευτές, ονομάστηκε από τους ίδιους Λαύρειον⁵ και Λαυρεωτική⁶, τα ονόματα αυτά όμως τα χρησιμοποίησαν και οι νεώτεροι συνάδελφοί τους, για να ορίζουν την περιοχή των αρχαίων αλλά και των δικών τους μεταλλευτικών έργων. Σύμφωνα με τα σωζόμενα μνημεία της μεταλλευτικής πρακτικής η Λαυρεωτική κατέχει την έκταση⁷ που ορίζουν οι ακτές από το Σούνιο μέχρι το Βρωμοπούσι και τη Σπηλιαζέξα στα ανατολικά και από το Σούνιο μέχρι την Ανάβυσσο στα δυτικά. Μια νοητή γραμμή που ξεκινάει από το Βρωμοπούσι και καταλήγει στο Λαυρεωτικό Όλυμπο, ορίζει το βόρειο όριο της Λαυρεωτικής, στην οποία ανήκουν επίσης τα γειτονικά μικρά νησιά, δηλ. η Μακρόνησος⁸ και το Νησί του Πατρόκλου ή Γαΐδουρονήσι⁹.

Η γεωγραφική έννοια της Λαυρεωτικής, που μνημονεύσαμε, είναι η ιστορική, παράλληλα όμως υπάρχει και η διοικητική. Όταν άρχισε η οργάνωση του Ελληνικού κράτους αμέσως μετά την αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού, η χώρα μας διαιρέθηκε σε μεγάλες διοικητικές περιφέρειες και αυτές πάλι σε επί μέρους διαμερίσματα, σε επαρχίες, δήμους και κοινότητες. Τότε, αλλά και μετά, επειδή το Έθνος είχε στηρίξει σε μεγάλο βαθμό την προσπάθεια της απελευθέρωσης και της αναγέννησης στο όνειρο της ανάκτησής του αρχαίου κλέους του, αναβίωσαν πολλά αρχαία τοπωνύμια, τα οποία δόθηκαν είτε στους ίδιους τόπους είτε σε μεγαλύτερες διοικητικές ή γεωγραφικές υποδιαιρέσεις, στις οποίες οι τόποι αυτοί ανήκαν. Όπως μας διδάσκουν οι παλαιοί χάρτες και οι περιηγητές¹⁰, το τοπωνύμιο Λαύρειον χρησιμοποιόταν σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου και της Τουρκοκρατίας, δήλωνε όμως μόνο την κεντρική οροσειρά της νοτιώτερης Αττικής. Όταν ανέτειλε η Παλλιγγενεσία, η περιοχή που ονομάστηκε Λαύρειον, ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από την ομώνυμη αρχαία ή την αντίστοιχη της Βυζαντινής περιόδου και των χρόνων της δουλείας και είχε την έννοια της έκτασης ενός δήμου της Αττικής. Ο «δήμος Λαυρίου»¹¹ ιδρύθηκε το 1835, πολλά χρόνια δηλ. πριν γεννηθεί το νεώτερο Λαύρειο, και απλωνόταν από τον Κουβαρά, την Ντάρντιζα και τον Όλυμπο μέχρι το Σούνιο με πρωτεύουσα την Κερατέα¹². Η επαναλειτουργία των αρχαίων μεταλλείων από το 1864 και μετά δημιούργησε ένα νέο οικιστικό και οικονομικό κέντρο, δυναμικό και πολυάνθρωπο, σε μια περιοχή που ως τότε ήταν σχεδόν ολόκληρα έρημη, και έτσι το 1890 ο «δήμος Λαυρίου» διαιρέθηκε στον δήμο Θορικών και τον δήμο Σουνιέων¹³ με «πρωτεύουσες» την Κερατέα και την πόλη που είχε σχηματιστεί γύρω από τα μεταλλευτικά εργοστάσια αντίστοιχα. Το 1891, τέλος, ο δήμος Σουνιέων, που είχε όρια τον Θορικό, την Καμάριζα, τα Λεγρανά και το Σούνιο, μετονομάζεται με δική του απόφαση σε Δήμο Λαυρεωτικής με έδρα την κωμόπολη των Εργαστηρίων και με σφραγίδα που φέρει ως έμβλημα «..μεταλλουργικήν κάμινον εκπέμπουσιν καπνόν..»¹⁴.

Οι μετασχηματισμοί του Δήμου Λαυρείου εξηγούν και τις επίσημες ονομασίες της Κοινότητας που σήμερα μας φιλοξενεί, δηλ. των Καλυβίων, που παλαιότερα ονομάζονταν Καλύβια Λαυρείου, ενώ και σήμερα ακόμη φέρουν το όνομα Καλύβια Θορικού, παρά το ότι δεν έχουν καμιά σχέση μαζί του, ιστορική ή γεωγραφική. Οι συνδέσεις αυτές οφείλονται στο ότι η Κοινότητα, από άποψη διοικητική, ανήκε παλαιότερα στον «Δήμο Λαυρείου» και ακολούθως στον «Δήμο Θορικών». Εδώ αξίζει ίσως να αναφέρουμε ότι ο Ανδρέας Κορδέλλας, ο πραγματικός θεμελιωτής του νεότερου Λαυρείου, όταν κατέβαινε με άμαξα για πρώτη φορά στη Λαυρεωτική, παραμονές Χριστουγέννων του 1860, το πρώτο αναμφισβήτητο τεκμήριο αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας το συνάντησε στα Καλύβια¹⁵. Ήταν ένας σωρός σκωριών, που δείχνει μάλλον ότι εδώ γύρω θα υπήρχε κάποια μικρή μεταλλοφόρα φλέβα, που οι αρχαίοι δεν την άφησαν ανεκμετάλλευτη. Από τις δυο έννοιες της Λαυρεωτικής, δηλ. την ιστορική και τη διοικητική, θα μας απασχολήσει εδώ μόνο η πρώτη και μόνο μέσα στα δικά της γεωγραφικά όρια, που αναφέραμε πριν λίγο, θα κινηθεί η τοπωνυμική μας έρευνα.

Οι κυριώτερες πηγές απ' τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε τοπωνύμια της Λαυρεωτικής, διαφόρων εποχών, είναι οι ακόλουθες:

- α. Η προφορική παράδοση των κατοίκων της νότιας Αττικής, που αποτελεί το ανεκτίμητο θησαυροφυλάκιο της ιστορικής μνήμης του τόπου.
- β. Τα έργα των αρχαίων συγγραφέων και ποιητών, όσα μνημονεύουν την περιοχή, καθώς και οι σχετικές αρχαίες επιγραφές.
- γ. Οι μαρτυρίες των Περιηγητών, που έφτασαν στη Λαυρεωτική για να δουν κυρίως τις αρχαιότητες του Σουνίου και του Θορικού.
- δ. Διάφοροι χάρτες της Ελλάδας, και ειδικότερα της Αττικής, παλαιοί και νεώτεροι.
- ε. Οι Αποφάσεις και τα Διατάγματα του Ελληνικού κράτους για την εκχώρηση σε διάφορες εταιρίες ή επιχειρηματίες του δικαιώματος εκμετάλλευσης συγκεκριμένων τμημάτων της Λαυρεωτικής. Όλα τους έχουν δημοσιευτεί στα εκάστοτε «Φύλλα Εφημερίδος της Κυβερνήσεως» (ΦΕΚ).
- στ. Οι χαρτογραφήσεις και τα τοπογραφικά διαγράμματα όλης της Λαυρεωτικής ή ορισμένων περιοχών της, που σχεδιάστηκαν στην πλειοψηφία τους από τις εκεί μεταλλευτικές εταιρίες για την εξεικόνιση του χώρου της μεταλλευτικής δικαιοδοσίας τους ή άλλης δραστηριότητάς τους ή τη διευκόλυνση των έργων τους¹⁶. Τα περισσότερα απ' αυτά είναι αδημοσίευτα και φυλάγονται τώρα σε ιδιωτικά αρχεία¹⁷.
- ζ. Οι Συμβολαιογραφικές Πράξεις μεταξύ ιδιωτών για την αγοραπωλησία γης ή τη μεταβίβαση κυριότητας γης.

η. Τα Πρακτικά Συνεδριάσεων και οι Πράξεις του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Λαυρεωτικής¹⁸ και

θ. Διάφορα επιστημονικά έργα νεώτερων ερευνητών για τη Λαυρεωτική, ιδίως αρχαιολογικού ή μεταλλειολογικού περιεχομένου.

Η μοναδική σχεδόν αιτία της εγκατάστασης μονίμων κατοίκων στη Λαυρεωτική καθώς και της αύξησής τους ήταν ανέκαθεν και ως το 1955 περίπου η προσπάθεια και η πορεία της εκμετάλλευσης του ορυκτού της πλούτου¹⁹. Κατά κανόνα χωρίς εξαίρεση, όποτε τα μεταλλευτικά έργα ήχημαζαν, μεγάλη ήταν τότε και η ακμή του πληθυσμού, ενώ αντίθετα, όποτε μειώνονταν ή σταματούσαν, ακολουθούσε με την ακρίβεια φυσικού νόμου η παράκμηση ή και η ολότελη ερήμωση. Το φαινόμενο αυτό δεν είναι παράδοξο, επειδή οι περιοχές που έχουν μεταλλεύματα δεν φημίζονται για την ευφορία του εδάφους τους²⁰ και σπάνια μπορούν να διαθρέψουν, μόνο με τις γεωργικές τους δυνατότητες, έναν αξιόλογο πληθυσμό, έστω και μικρό. Η Λαυρεωτική είναι μεταλλοφόρος και σχεδόν εξ ολοκλήρου άγονη, έτσι λοιπόν το παρελθόν της έχει σφραγιστεί ανεξίτηλα από τη λειτουργία ή μη των μεταλλείων της και χωρίζεται σε τρεις μεγάλες περιόδους, ήτοι την Αρχαία, τη «Μεσαιωνική» (με τη συμβατική έννοια του όρου) και τη Νεώτερη. Η Αρχαία εκτείνεται από τους πρώτους αιώνες της Γ' χιλιετίας π.Χ. (από τότε δηλ. που άρχισε, όπως πιστεύεται, η εκμετάλλευση²¹) ως τον βον αι. μ.Χ. (οπότε η περιοχή ερημώθηκε²²), η «Μεσαιωνική» από τον βον αι. μ.Χ. ως το 1864 και η Νεώτερη από το έτος αυτό ως σήμερα. Αντίστοιχα με τις παραπάνω περιόδους, τα τοπωνύμια της Λαυρεωτικής διακρίνονται από χρονολογική άποψη σε Αρχαία, σε «Μεσαιωνικά» (με τη συμβατική επίσης έννοια του όρου) και σε Νεώτερα.

Εάν μελετήσει κανείς λεπτομερειακά την ιστορία της Λαυρεωτικής, θα παρατηρήσει εύκολα ότι ορισμένα φαινόμενα του κοινωνικού και του πρακτικού βίου επαναλαμβάνονται, αυτούσια ή παραλλαγμένα, σε διαφορετικές εποχές. Είναι τα λεγόμενα «διαχρονικά φαινόμενα» και οφείλονται στο γνωστό νόμο που βεβαιώνει, ότι «οι ίδιες αιτίες προκαλούν τα ίδια αποτελέσματα». Η ισχύς αυτού του νόμου είναι ευδιάκριτη και στη γέννηση των τοπωνυμίων και έτσι η επισήμανση και η ανάλυση των αποτελεσμάτων του αποτελεί το κύριο θέμα αυτής της ανακοίνωσης, επειδή μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε, όχι μόνο ετυμολογικά αλλά και αιτιολογικά, τα περισσότερα και σημαντικότερα τοπωνύμια και μάλιστα εκείνα, μέσα από τα οποία αναδύεται η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του τόπου, η αναλλοίωτη από τους αιώνες. Εάν επιχειρήσουμε εννοιολογική κατάταξη του τοπωνυμικού υλικού, διαπιστώνουμε ότι αρκετά τοπωνύμια, παρά το ότι το καθένα τους ανήκει σε διαφορετική εποχή, μπορούν να καταταχθούν στην ίδια κατηγορία και, το σπουδαιότερο, ότι η κάθε κατηγορία σχετίζεται άμεσα με ένα από τα διαχρονικά φαινόμενα, που μνημονεύσαμε πριν από λίγο. Ακριβώς

για αυτή τη σχέση καθώς και για το ότι περιλαμβάνουν τοπωνύμια διαφορετικών εποχών, οι εν λόγω κατηγορίες, που είναι πρώτα-πρώτα ειδολογικές, μπορούν να ονομαστούν διαχρονικές, πριν όμως εξετάσουμε τις κυριώτερες και τα τοπωνύμια που απαρτίζουν την κάθε μία τους, θα ασχοληθούμε με συντομία με μερικά βασικά στοιχεία των χρονολογικών κατηγοριών, επειδή θα μας βοηθήσουν στην κατανόηση των πρώτων.

Α. Τα αρχαία τοπωνύμια, όσα τυχαίνει να γνωρίζουμε, σχετίζονται τα περισσότερα με τα μεταλλεία και με τον κόσμο που αναπτύχθηκε γύρω απ' αυτά. Φανερώνουν επίσης ιδιοκτησίες, τοπικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά κ.ά. Τα πιά πολλά από τα αρχαία τοπωνύμια αναφέρονται από πηγές του 5ου και του 4ου π.Χ. αι., δηλ. των κλασικών χρόνων, οπότε η εκμετάλλευση του υπεδάφους ως προς την έκταση, την ένταση και την απόδοση έφτασε το αποκορύφωμα, ξεχωριστό ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η κύρια πηγή τους. Τότε, όπως είναι γνωστό, η Αθηναϊκή Δημοκρατία, στην προσπάθειά της να διαφυλάξει το δημόσιο συμφέρον, είχε κηρύξει όλο τον ορυκτό πλούτο της Λαυρεωτικής περιουσία του κράτους και δεν επέτρεπε σε κανένα να τον εκμεταλλεύεται χωρίς κρατική άδεια²³. Το κράτος δεν δημιούργησε, καθώς φαίνεται, δικές του επιχειρήσεις, αλλά «νοίκιαζε» τα μεταλλεία, παραχωρούσε δηλ. το δικαίωμα εκμετάλλευσης σε όποιο πολίτη ή ξένο το ζητούσε, αλλά μόνο για συγκεκριμένη έκταση της μεταλλοφόρου περιοχής, συνήθως μικρή, και μόνο για 3 ή 7 χρόνια, ανάλογα με την περίπτωση. Ο επιχειρηματίας, από την άλλη πλευρά, πλήρωνε ενοίκιο για την παραχώρηση, που το ύψος του ήταν ανάλογο με την αξία του μεταλλείου, και όφειλε να καταβάλλει στο Δημόσιο Ταμείο το 1/24 της παραγωγής του. Εφαρμόζοντας αυτό το σύστημα οι αρμόδιοι αξιωματούχοι της Πολιτείας, δηλ. οι Πωλητές όπως τους έλεγαν (κάτι παρόμοιο με τους Υπουργούς των Οικονομικών στις μέρες μας), ανακοίνωναν δημόσια κάθε χρόνο, ποιά μεταλλεία υπήρχαν διαθέσιμα για νοίκιασμα καθώς και την τιμή του ενοικίου για το καθένα. Μετά την πραγματοποίηση των ενοικιάσεων οι Πωλητές συνέτασσαν καταλόγους των νοικιασμένων μεταλλείων και τους χάραζαν σε μαρμαρίνες στήλες, που τις έστηναν ακολουθώντας σε κοινή θέα έξω από το Βουλευτήριο, για να ενημερώνονται οι πολίτες και να μπορούν να ασκούν έλεγχο της κρατικής διαχείρισης των μεταλλείων.

Οι ενοικιάσεις στους εν λόγω καταλόγους καταγράφονται η κάθε μία χωριστά και αναλυτικά, τα δε στοιχεία που αναφέρονται, είναι κατά κανόνα (με τη σειρά): το όνομα του μεταλλείου, η τοποθεσία της Λαυρεωτικής στην οποία βρισκόταν, τα σύνορά του συνήθως και στα 4 σημεία του ορίζοντα, το όνομα του ενοικιαστή και το ύψος του ενοικίου. Οι επιγραφές των ενοικιάσεων, επειδή αποτελούσαν τα κρατικά αρχεία για τη διαχείριση των λαυρεωτικών μεταλλείων, φυλάγονταν με επιμέλεια από την Πολιτεία

και ευτυχώς αρκετά σπαράγματα τους καθώς και μια ακέραιη ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας και έρριξαν δυνατό φως σε πολλά ζητήματα των αττικών αργυρείων. Οι Επιγραφές των Πωλητών²⁴, όπως λέγονται, χρονολογούνται (όσες σώθηκαν) στον 4ο π.Χ. αιώνα, επειδή μάλιστα μνημονεύουν πολλές τοποθεσίες, περιγράφουν σύνορα κ.λ.π., είναι ένα πραγματικό «χρυσωρυχείο» τοπωνυμίων της εποχής και έχουν καταστήσει τη Λαυρεωτική, από τοπωνυμική άποψη, το καλύτερα γνωστό διαμέρισμα της Αττικής των κλασικών χρόνων, με εξαίρεση το Άστυ.

Όταν ο επιχειρηματίας εξασφάλιζε την ενοικίαση, έστηνε σε περίοπτη θέση της γης, που νοίκιασε, μιαν απλή πλάκα, στην οποία είχε χαράξει το όνομα του μεταλλείου καθώς και το δικό του, για να μπορούν οι αρμόδιοι υπάλληλοι του κράτους, αλλά και οι άλλοι πολίτες, να εξακριβώνουν ότι οι εργασίες του ήταν νόμιμες. Οι επιγραφές αυτού του είδους καλούνται μεταλλευτικοί όροι, στην πραγματικότητα όμως ήταν οι ταυτότητες των μεταλλείων, που έμεναν στημένες επί τόπου, όσο διάστημα κρατούσε η εκμετάλλευση. Σε διάφορα σημεία της Λαυρεωτικής έχουν κατά καιρούς βρεθεί αρκετές από τις επιγραφές αυτές²⁵ και μας προσφέρουν πολλά ονόματα μεταλλείων, δηλ. εργοταξίων της περιοχής, που αποτελούσαν ταυτόχρονα τοπωνύμια, όπως συμβαίνει και σήμερα με τα ονόματα των εργοστασίων.

Παρά το ότι η Λαυρεωτική ερημώθηκε ολότελα για πολλούς αιώνες, ορισμένα από τα αρχαία τοπωνύμια νέκησαν το χρόνο και χρησιμοποιούνται, με μικρές ή μεγάλες παραφθορές, από τότε που γεννήθηκαν ως σήμερα. Τα περισσότερα φυσικά, από όσα μαρτυρούν οι αρχαίοι συγγραφείς και οι επιγραφές, ξεχάστηκαν. Εκείνα που επιβίωσαν είναι συνήθως τα ονόματα των σημαντικών οικιστικών κέντρων της εποχής ή ιστορικών τόπων, όπως π.χ. Σούνιον, Λαύρειον, Θορικός (Θερικό), Ανάφλυστος (Ανάβυσσος), Αμφιτροπή (Μιτροπήσι), Πάνορμος (Πανόριμο), Πατρόκλου Χάραξ (Χάρακας), Ποτάμιοι (Ποτάμι), Εργαστήρια (Εργαστηράκια) κ.ά.

Β. Τα «Μεσαιωνικά» τοπωνύμια της Λαυρεωτικής είναι τελείως διαφορετικά από τα αρχαία, επειδή, όπως είναι ευνόητο, οι ιστορικές συνθήκες της περιόδου ήταν τελείως διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν κατά την Αρχαιότητα. Η «Μεσαιωνική» εποχή, που για την περιοχή κράτησε 1400 περίπου χρόνια, χαρακτηρίζεται από την πλήρη απουσία μεταλλευτών, αντίστοιχα λοιπόν δεν υπάρχει ούτε ένα «Μεσαιωνικό» τοπωνύμιο που να φανερώνει μεταλλευτική δραστηριότητα ή παραγωγή μετάλλων²⁶. Η παρακμή των λαυρεωτικών μεταλλείων άρχισε ουσιαστικά από τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα περίπου, από τότε δηλ. που η εξάπλωση των Μακεδόνων και του Ελληνισμού γενικώτερα στην Ανατολή έκανε προσιτές ευκολότερες και φτηνότερες πηγές μετάλλων²⁷, παρά ταύτα όμως, όπως τουλάχιστον

δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα²⁸, η ύπαρξη πληθυσμού και η ενασχόλησή του με την παραγωγή αργύρου, έστω και σε πολύ μικρά μεγέθη, συνεχίστηκε ως τους πρώτους αιώνες του βίου του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, αυτού δηλ. που ονομάζουμε Βυζαντινό. Έκτοτε, εξαιτίας μάλλον των βαρβαρικών επιδρομών και της ανασφάλειας των παραλίων του Αιγαίου, η Λαυρεωτική εγκαταλείφθηκε και παρέμεινε έρημη με μόνους κατοίκους μερικούς (ίσως ποιμένες και, περιστασιακά, κάποιους πειρατές που χρησιμοποιούσαν τα λιμάνια της για ορμητήρια. Μια μικρή διακοπή της ερημίας συνέβη κατά πάσα πιθανότητα κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας στην Αττική (13ος αι.), που σχετίζεται μάλλον με απόπειρα εκμετάλλευσης του υπεδάφους²⁹, δεν γνωρίζουμε όμως λεπτομέρειες. Κατά τον 14ο αι. έφτασαν στην Αττική οι Αλβανόφωνοι πληθυσμοί, δεν εγκαταστάθηκαν όμως στη Λαυρεωτική, ίσως επειδή ήταν άγονη. Το πλησιέστερο προς αυτήν χωριό ήταν η Κερατέα και οι κάτοικοί της ήταν εκείνοι που κατείχαν όλη την έκταση μέχρι το Σούνιο για γεωργικούς και κτηνοτροφικούς λόγους.

Τα «Μεσαιωνικά» τοπωνύμια της Λαυρεωτικής διακρίνονται στις ακόλουθες κατηγορίες: α) Τοπωνύμια Ελληνικά ή εξελληνισμένα, από τα οποία άλλα είναι προγενέστερα και άλλα μεταγενέστερα της εποίκησης της Αττικής από τους Αλβανόφωνους πληθυσμούς, όπως π.χ. Μεσοχώρι (Αναβύσσου)³⁰, Πόρτο-Μαντρί³¹, Βελατούρι³², Κυπριανός³³, Φραγκολίμανο³⁴, Δασκαλιό³⁵, Καταφύκι³⁶ κ.ά. Τα τοπωνύμια του είδους, συγκριτικά με τα αρχαία, είναι πολύ λίγα και τα γνωρίζουμε κυρίως από την προφορική παράδοση, επειδή, όπως είναι γνωστό, οι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν ασχολούνται ιδιαίτερα με τη Λαυρεωτική, δεν έχουν εξάλλου βρεθεί εκεί επιγραφές των ίδιων χρόνων. Γενικώτερα, ο περιορισμένος αριθμός τους σχετίζεται ασφαλώς με την έλλειψη μεγάλων οικιστικών κέντρων, δηλ. μεγάλου αριθμού κατοίκων, κατ' αυτή την περίοδο, παρά ταύτα όμως, επειδή ορισμένα «Μεσαιωνικά» τοπωνύμια δηλώνουν χωριά ή συνοικισμούς, φαίνεται ότι οι αξιόλογες πεδιάδες της Αναβύσσου και της Αμφιτροπής φιλοξενούσαν μικρούς γεωργοκτηνοτροφικούς οικισμούς, τουλάχιστον ως τις παραμονές της άφιξης των Αλβανοφώνων. β) Τοπωνύμια Αρβανίτικα, που είναι πολυάριθμα και πολλά χρησιμοποιούνται ως σήμερα. γ) Τοπωνύμια που σχετίζονται με την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως π.χ. Τουρκολίμανο³⁷, Τούρκο-ελιές³⁸, Πασά-λιμάνι³⁹, (ίσως και Αρι⁴⁰). δ) Ένα, τέλος, και μοναδικό τοπωνύμιο σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με την περίοδο της Φραγκοκρατίας στην Αττική. Είναι το Σεντερίνι⁴¹, από το όνομα προφανώς ναού, που ήταν αφιερωμένος στην Αγ. Ειρήνη, τα πενιχρά ερείπιά του μάλιστα εντοπίστηκαν πριν λίγα χρόνια από την αρχαιολογική έρευνα⁴².

Γ. Τα Νεώτερα τοπωνύμια της Λαυρεωτικής είναι επίσης τελείως διαφορετικά από τα «Μεσαιωνικά» όλων των κατηγοριών και μοιάζουν περισσότερο με τα αρχαία. Φυσικά ο αριθμός τους είναι πολύ μεγαλύτερος από όλα τα προηγούμενα. Το 1864, με την άφιξη του Ιταλογάλλου επιχειρηματία μεταλλείων J.B. Serpieri, αναβίωσε η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της περιοχής⁴³ και ανέτειλε γι' αυτήν μια νέα λαμπρή εποχή. Η εγκατάσταση δύο μεγάλων μεταλλευτικών εταιριών, πρώτα της «Γαλλικής»⁴⁴ και ακολούθως της «Ελληνικής»,⁴⁵ καθώς και άλλων μικρότερων⁴⁶ είχε σαν αποτέλεσμα την προσέλκυση πλήθους ανθρώπων από διάφορα μέρη, επειδή τα μεταλλευτικά έργα είναι πάντα πολυάνθρωπα. Έτσι σε μικρό σχετικά διάστημα δημιουργήθηκε μια πόλη γύρω από τα εργοστάσια (το σημερινό Λαύρειο) καθώς και μικρά χωριά και οικισμοί στους τόπους των εξορύξεων (Καμάριζα, Πλάκα, Σούριζα, Αγριλέζα κ.ά.). Η συγκέντρωση μεγάλου πληθυσμού και το άπλωμα της δραστηριότητας των εταιριών σε όλη την έκταση της Λαυρεωτικής είναι οι αιτίες της γέννησης πολλών τοπωνυμίων, που δηλώνουν συνήθως τα μεταλλευτικά ή τά άλλα έργα του κόσμου που ζούσε από τα εκεί μεταλλεία. Σε πολλές περιπτώσεις τα νέα τοπωνύμια εξετόπισαν τα Αρβανίτικα.

Για πολλούς λόγους, η μεταλλευτική παραγωγή παρουσιάζει πάντα μεγάλες διακυμάνσεις και τα μεταλλεία, γενικά, άλλοτε ακμάζουν και άλλοτε παρακμάζουν, κάποτε μάλιστα εξαντλούνται οριστικά. Το Λαύρειο δεν απέτελεσε εξαίρεση του κανόνα και έτσι οι μεταλλευτικές εταιρίες του παρήκμασαν με τον καιρό και τελικά όλες, εκτός της «Γαλλικής»⁴⁷, έκλεισαν. Αυτό, όπως ήταν φυσικό, επέφερε μεγάλη μείωση του πληθυσμού και το μαρασμό της πόλης, που στο διάστημα του Μεσοπολέμου κινδύνεψε να ερημωθεί. Ευτυχώς λίγο πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες νέες βιομηχανίες, μεγάλες και μικρές, άρχισαν να εγκαθίστανται στην περιοχή, συγκέντρωσαν πάλι πολλούς εργαζόμενους από διάφορα μέρη και έδωσαν στο Λαύρειο νέα πνοή. Οι νέες βιομηχανίες δεν σχετίζονται με την εκμετάλλευση του υπεδάφους, αλλά παράγουν ποικίλα αγαθά, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζουν κάτι σημαντικώτερο. Η ζωή και η προκοπή του τόπου επί χιλιάδες χρόνια ήταν απόλυτα εξαρτημένες από την απόδοση των μεταλλευτικών έργων, η εγκατάσταση όμως των μη μεταλλευτικών βιομηχανιών έχει πλέον κόψει αυτή την οδυνηρή εξάρτηση. Παράλληλα με τη βιομηχανική σημειώθηκε και τουριστική ανάπτυξη, ιδίως κατά τη νότια Λαυρεωτική, που οφείλεται στην ομορφιά και τις αρχαιότητες του Σουνίου, τις γραφικές ακρογιαλιές και το υπέροχο πευκοδάσος. Από τις αρχές του αιώνα μας περίπου ο ευρύτερος Σουνιακός χώρος χρησίμευσε σαν θέρετρο των ευκατάστατων Αθηναίων, που έχτισαν εκεί πολλές εξοχικές κατοικίες. Μεταπολεμικά, κατασκευάστηκαν μεγάλα και μικρά ξενοδοχεία καθώς και ποικίλες άλλες τουριστικές εγκαταστάσεις;

δημιουργήθηκαν επίσης σταδιακά νέοι οικισμοί και, τέλος, συγκροτήθηκε σιγά-σιγά ένας νέος κόσμος, πολυσύνθετος, που γιγαντώνεται κυρίως τα καλοκαίρια. Τα νεώτερα τοπωνύμια της Λαυρεωτικής αποτελούν ακριβώς «ζωντανές» εικόνες αυτού του κόσμου, και του βιομηχανικού και του τουριστικού.

Μετά τη μνεία των κατά τη γνώμη μου απαραίτητων «ιστορικών δεδομένων» για τις χρονολογικές κατηγορίες των τοπωνυμίων θα εξετάσουμε τώρα τις διαχρονικές καθώς και χαρακτηριστικά τοπωνύμια, που ανήκουν στην κάθε μία. Οι διαχρονικές κατηγορίες είναι οι ακόλουθες:

I. Τοπωνύμια που ονομάζουν συνολικά τη Λαυρεωτική ή μεγάλες περιοχές της και δηλώνουν την ύπαρξη ορυκτού πλούτου ή μεταλλείων.

α. *Σούνιον*: Είναι μάλλον το αρχαιότερο σωζόμενο τοπωνύμιο της Λαυρεωτικής και ένα από τα αρχαιότερα όλης της Αττικής. Το συναντάμε για πρώτη φορά στον Όμηρο⁴⁸, φαίνεται όμως ότι είναι πολύ παλαιότερο. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς και τις επιγραφές, το Σούνιον είχε διπλή έννοια⁴⁹, ανάλογα με την περίπτωση, και άλλοτε σήμαινε μόνο το ομώνυμο ακρωτήριο, που ονομαζόταν και «Σουινιάς άκρα», ενώ άλλοτε όλη την περιοχή που απλώνεται ανάμεσα στον Θορικό και την Ανάβυσσο και καταλήγει στο ακρωτήριο⁵⁰. Η κεντρική οροσειρά της Λαυρεωτικής λεγόταν επίσης «Σουινιακός γουνός», δηλ. Σουινιακό βουνό. Κατά τα τέλη του βου π.Χ. αι., όταν το Αθηναϊκό κράτος οργανώθηκε σε δήμους, το τοπωνύμιο απέκτησε και μια τρίτη έννοια, εκείνη του δήμου Σουινίων, που κατείχε μεγάλη έκταση και από το ακρωτήριο έφτανε περίπου μέχρι τα Λεγγρανά στα δυτικά και μέχρι τη Γαϊδουρόμαντρα στα βόρεια.

Η σημασία του ονόματος Σούνιον ήταν ως πριν μερικά χρόνια άγνωστη, ήδη όμως μπορούμε να κάνουμε βάσιμες υποθέσεις, επειδή οι γλωσσολόγοι το συνέδεσαν με τη λέξη ΣόΦενος, που υπάρχει στις Πινακίδες της Γραμμικής Γραφής Β' του Μυκηναϊκού ανακτόρου της Πύλου⁵¹. Ο ΣόΦενος είναι ουσιαστικό και απ' αυτόν παράγεται το επίθετο ΣοΦένιος, -α, -ον, που υπάρχει επίσης στις Πινακίδες. Κατά την εξέλιξη της Ελληνικής γλώσσας, όπως είναι γνωστό, το F, όπου βρισκόταν μεταξύ δύο φωνηέντων, εξέπεσε και τα φωνηέντα συναιρέθησαν και έτσι το ΣόΦενος εξελίχθηκε σε Σόενος-Σούνος και το ουδέτερο επίθετό του σε Σοένιον-Σούνιον. Οι Πινακίδες που περιέχουν αυτές τις λέξεις είναι κατάλογοι ξύλινων επίπλων του ανακτόρου, που ήταν διακοσμημένα με ένθετες πολύτιμες ύλες, ο δε ΣόΦενος δηλώνει μια πολύτιμη διακοσμητική ύλη και το επίθετο ΣοΦένιον ό,τι ήταν κατασκευασμένο απ' αυτήν. Όπως γνωρίζουμε από περιγραφές

των Ομηρικών Επών αλλά και από αρχαιολογικά ευρήματα, τα ξύλινα έπιπλα των βασιλέων, καθώς και των άλλων ισχυρών και πλουσίων, τα διακοσμούσαν συνήθως με χρυσάφι, με ασήμι, με ελεφαντόδοντο ή άλλα πολύτιμα υλικά, επειδή λοιπόν ο Σόφενος είναι η ρίζα του τοπωνύμιου Σούνιον, επειδή το Σούνιον δήλωνε αρχικά ολόκληρη σχεδόν τη Λαυρεωτική και επειδή, τέλος, η Λαυρεωτική είχε μεταλλεία που έβγαζαν κυρίως ασήμι, ήδη από την προϊστορική περίοδο, έχω τη γνώμη ότι ο Σόφενος δηλώνει ακριβώς αυτό το πολύτιμο μέταλλο⁵². Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, το Σούνιον, είτε λέγεται με την έννοια της νοτιώτατης Αττικής είτε με κείνη του ακρωτηρίου, σημαίνει τον τόπο που έχει ασήμι, όπως είναι γνωστό άλλωστε, η ευρύτερη περιοχή του υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα της μεταλλευτικής δραστηριότητας των αρχαίων και των νεώτερων μεταλλευτών και πλήθος σχετικών μνημείων σε όλη του την έκταση μαρτυρούν την εντατική εκμετάλλευση του υπεδάφους του.

β. Λαύρειον: Παρά το ότι συναντάμε για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο, στην πραγματικότητα το τοπωνύμιο αυτό είναι πανάρχαιο. Σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς και τις Επιγράφες των Πωλητών, το Λαύρειο κατά την κλασική περίοδο είχε κι αυτό διπλή έννοια⁵³ και σήμαινε άλλοτε ολόκληρη τη Λαυρεωτική και άλλοτε μια συγκεκριμένη μόνο περιοχή της, που είχε πλούσια κοιτάσματα και πολλά μεταλλεία σε λειτουργία. Κατά τους ειδικούς η περιοχή αυτή πρέπει να βρίσκεται κοντά στο βουνό της Πλάκας⁵⁴. Ετυμολογικά, το Λαύρειον παράγεται από τη λαύρα, που σημαίνει στενό πέραςμα, υπόγεια στενή σήραγγα. Από την ίδια ρίζα προέρχεται και η λέξη Λαβύρινθος, το Λαύρειον λοιπόν δηλώνει ένα τόπο με πολλές υπόγειες σήραγγες, που εδώ βέβαια δεν είναι τίποτε άλλο από τις υπόγειες γαλαρίες για την εξόρυξη των μεταλλευμάτων. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις το τοπωνύμιο είναι Μινωικό. Όπως απέδειξαν οι εργαστηριακές αναλύσεις, πολλά μέταλλα αντικείμενα της Γ' και της Β' π.Χ. χιλιετίας που βρέθηκαν στην Κρήτη καθώς και στην Θήρα, έχουν κατασκευαστεί με μέταλλα που προέρχονται από τη Λαυρεωτική⁵⁵ και έτσι είναι βέβαιο ότι ο Μινωικός Πολιτισμός χρησιμοποίησε τα μεταλλεία της σαν μια από τις κυριώτερες πηγές για την προμήθεια αργύρου, μολύβδου και χαλκού. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι σχέσεις της Λαυρεωτικής με τη Μινωική Κρήτη αναφέρει και η Μυθολογία⁵⁶.

γ. Θορικός: Άλλο ένα πανάρχαιο τοπωνύμιο της Λαυρεωτικής. Το συναντάμε για πρώτη φορά στον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα⁵⁷ και επιζεί ως τις μέρες μας με τη μορφή Θερικό. Ο Θορικός ήταν μια από τις αρχαιότερες πόλεις της Αττικής, αυτές που συνενώθηκαν πολιτικά από τον Θησέα κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο, για να συγκροτήσουν το Αθηναϊκό κράτος. Κατά τους κλασικούς χρόνους δήλωνε την πρωτεύουσα του δήμου Θορικών, που βρισκόταν στο λόφο Βελατούρι, αλλά και όλη την έκταση του δή-

μου, που εκτός από το λόφο κατείχε επίσης τις πεδιάδες που ανοίγονται στα νότια και τα βόρεια. Ο Θορικός ήταν το μεγαλύτερο και το σπουδαιότερο οικιστικό κέντρο της αρχαίας Λαυρεωτικής όλων των περιόδων, ως τον 6ο π.Χ. αι. μάλιστα ήταν και η σπουδαιότερη μεταλλευτική περιοχή της. Οι ανασκαφικές έρευνες στο Βελατούρι⁵⁸ έχουν φέρει στο φως εξαιρετικά μνημεία της ιστορίας του και έχουν διαπιστώσει ότι ο λόφος κατοικήθηκε σχεδόν αδιάκοπα από το 3.000 π.Χ. περίπου ως τους Ελληνιστικούς χρόνους καθώς και ότι η κατοικήσή του σχετίζεται άμεσα με την εκμετάλλευση του αργύρου. Πρόσφατα επίσης βρέθηκε εκεί και μια υπόγεια στοά εξόρυξης μεταλλεύματος⁵⁹, που χρονολογείται γύρω στο 2.500 π.Χ.

Ετυμολογικά, ο Θορικός παράγεται από τη λέξη θορός⁶⁰, που σημαίνει σπέρμα. Ο παραλληλισμός και η μεταφορική έννοια είναι, νομίζω, σαφή. Η όλη εξέλιξη του Πολιτισμού διακρίνεται σε δυο μεγάλες περιόδους, στην Εποχή του Λίθου, που κράτησε εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, και στην Εποχή των Μετάλλων, που για την Ελλάδα ανέτειλε την Δ' π.Χ. χιλιετία. Τα μέταλλα, από τότε που άρχισαν να χρησιμοποιούνται, άσκησαν άμεσα ή έμμεσα τέτοιες επιδράσεις, ώστε άλλαξαν σταδιακά τη μορφή του κόσμου. Και σήμερα βρισκόμαστε ακόμη στην Εποχή των Μετάλλων, αλλά με τη χρήση τους ο Άνθρωπος έφτασε ήδη στ' άστρα. Τα μέταλλα αποδείχτηκαν κυριολεκτικά πολύτιμα για την πρόοδο του Ανθρώπου, ενώ το σπέρμα είναι ό,τι πολυτιμότερο διαθέτει η ζωή για τη διαίωσή της. Έτσι τα μεταλλεύματα παρομοιάστηκαν με θορό, με το σπέρμα δηλ. της γης, και ο λόφος Βελατούρι ονομάστηκε Θορικός, επειδή στο υπέδαφός του υπήρχαν άφθονα μεταλλεύματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο ερμηνευτικός μύθος που αφηγούνται για τον Θοριακό οι κάτοικοι της Κερατέας⁶¹. Κάποτε, λένε, ζούσε εκεί ένας βασιλιάς και είχε τους ανθρώπους να δουλεύουν στα μεταλλεία. Μια φορά τους κάλεσε σε τραπέζι, αλλά έρριξε δηλητήριο στο φαγητό, που τους θέρισε, και έτσι, όταν έφυγαν, ένας-ένας πέθαινε. Μετά ο βασιλιάς μάζεψε τους πεθαμένους και τους πέταξε σ' ένα πηγάδι, μακριά από κει, που για πολύ καιρό μύριζε άσχημα από την αποσύνθεση των σωμάτων. Έτσι το μέρος που ζούσε ο βασιλιάς ονομάστηκε Θερικό και εκείνο που ήταν το πηγάδι, Βρωμοπούσι. Ο μύθος αυτός δεν φαίνεται να έχει ιστορικό πυρήνα. Γεννήθηκε ασφαλώς από την ηχητική συγγένεια του τοπωνύμιου Θερικό με το ρήμα θερίζω και απ' την προσπάθεια να ερμηνευτούν και να συσχετισθούν τα τοπωνύμια δυο γειτονικών περιοχών⁶².

δ. **Φρεαρροί:** Για την ακριβή θέση της ιδιαίτερης πατρίδας του Θεμιστοκλή, του νικητή της Σαλαμίνας, δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των ειδικών, επειδή όμως μιά Επιγραφή των Πωλητών μας βεβαιώνει ότι ένα μεταλλείο, που νοικιάστηκε τον 4ο π.Χ. αι., είχε ανοιχτεί «..Φρεαρροί..»⁶³, δεν χωράει αμφιβολία ότι ο δήμος των Φρεαρρίων, τουλάχιστον κατά ένα

μικρό τμήμα του, εκτεινόταν στη μεταλλοφόρο περιοχή της Λαυρεωτικής. Ως το 1970 περίπου οι περισσότεροι μελετητές της αττικής τοπογραφίας θεωρούσαν ότι ο δήμος κατείχε το χώρο γύρω από το σημερινό Αρί, στις υπώρειες των υψωμάτων που κλείνουν από την ανατολή την πεδιάδα της Αναβύσσου, και υπέθεταν ότι το όνομα των δημοτών φανέρωνε την ειδικότητά τους στο άνοιγμα μεταλλευτικών φρεάτων, τότε όμως ο E. Vanderpool δημοσίευσε μιαν επιγραφή, μέρος ενός ιερού νόμου των Φρεαρρίων, που ανακαλύφθηκε στην περιοχή του χωριού Όλυμπος και έδειχνε ότι ο δήμος βρισκόταν εκεί γύρω⁶⁴. Λίγα χρόνια μετά ο ίδιος ερευνητής σχολιάζοντας τα λείψανα ενός αρχαίου υδραγωγείου με αγωγούς και διαδοχικά φρέατα, που εκτείνεται από τον Όλυμπο μέχρι την Αναβύσσο και χρησιμοποιείται εν μέρει ακόμη και σήμερα, συσχέτισε τους Φρεαρρίους με τα υδρευτικά φρέατα του εκεί υδραγωγείου και ενίσχυσε τη μαρτυρία της επιγραφής⁶⁵. Αλλά το θέμα μάλλον δεν έληξε. Ο ειδικός για τους αρχαίους αττικούς δήμους J. Traill⁶⁶ υποστήριξε πρόσφατα ότι το τοπωνύμιο Αρί είναι επιβίωση και παραφθορά του αρχαίου δοτικοφανούς επιρρήματος Φρεαρροῖ⁶⁷ και έτσι αντέκρουσε έμμεσα τις απόψεις του E. Vanderpool.

Η κάθε μια από τις παραπάνω απόψεις στηρίζεται βέβαια σε ορισμένα ερείσματα, αυτά όμως δεν είναι αδιάσειστα. Η άποψη του E. Vanderpool, εκτός από την ασάφεια ως προς τις συνθήκες και το ακριβές σημείο εύρεσης της επιγραφής του ιερού νόμου των Φρεαρρίων, καθώς φαίνεται, δεν λαμβάνει επίσης υπ' όψη ότι υδραγωγείο παρόμοιο και σύγχρονο μάλλον με εκείνο του Ολύμπου υπάρχει και στη βόρεια πλευρά του Πανείου όρους, που κατεβαίνει μάλιστα μέχρι την Κερατέα και προχωρεί προς το Λουτζέρι. Πρόκειται για το λεγόμενο από τους ντόπιους «Αδριάνειο Υδραγωγείο»⁶⁸, που εκτείνεται χωρίς αμφιβολία μέσα στο χώρο του αρχαίου δήμου της Κεφαλής. Η άποψη του J. Traill εξάλλου δεν υπολογίζει ότι τοπωνύμιο Αρί υπάρχει και σε διάφορα μέρη της Μ. Ασίας⁶⁹, μερικά απ' αυτά μάλιστα τυχαίνει να έχουν και μεταλλεία, επειδή λοιπόν η λέξη αρί στα Τουρκικά σημαίνει μέλισσα, δεν αποκλείεται το τοπωνύμιο να είναι Τουρκικό. Σχετικά με αυτή την πιθανότητα αξίζει να σημειωθεί ότι η Λαυρεωτική παράγει εξαιρετικό μέλι, που ήταν μάλιστα φημισμένο κατά τους αρχαίους χρόνους⁷⁰, και ότι σήμερα στο Αρί ακμάζει η μελισσοτροφία. Φυσικά το ίδιο θα μπορούσε να συμβαίνει και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και να είναι η αιτία της γέννησης του τοπωνύμιου.

Αναμφισβήτητα το πρόβλημα της αληθινής θέσης του δήμου των Φρεαρρίων θα λυθεί μόνο από σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα, προς το παρόν όμως πρέπει να παρατηρήσουμε τα εξής: Ο δήμος ασφαλώς θα έλαβε το όνομα του είτε επειδή στην περιοχή του υπήρχαν πολλά φρέατα είτε επειδή οι δημότες ειδικεύονταν στο άνοιγμά τους, εκείνο επομένως που οφείλουμε να εξετάσουμε πρώτα, είναι το είδος των φρεάτων, εάν δηλ. αυ-

τά ήταν υδρευτικά ή μεταλλευτικά. Επειδή γενικά η Αττική δεν είχε πλούσια πηγαία ύδατα, το Άστυ καθώς και όλες σχεδόν οι κώμες και οι οικισμοί της κατά την Αρχαιότητα υδρεύονταν κυρίως με υδρευτικά φρέατα, όχι πολύ μεγάλου βάθους, τα οποία βέβαια υπήρχαν σε όλες τις κατοικημένες περιοχές. Το άνοιγμα των υδρευτικών φρεάτων απαιτούσε ασφαλώς ειδικές γνώσεις και ικανότητες, κατάλληλοι τεχνίτες όμως θα πρέπει να υπήρχαν σε κάθε αξιόλογο οικισμό, και έτσι είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι τη σχετική ειδικότητα θα την είχαν οι κάτοικοι μιάς μόνο περιοχής της Αττικής. Σε αντίθεση με τα υδρευτικά, που βρίσκονταν σχεδόν παντού, μεταλλευτικά φρέατα διέθετε μόνο η Λαυρεωτική, επειδή όμως το άνοιγμά τους απαιτούσε πολύ μεγαλύτερες γνώσεις και ικανότητες, κάλλιστα, νομίζω, ο πληθυσμός ενός τόπου της θα μπορούσε να λάβει το όνομά του από την ειδικότητά του στο άνοιγμα φρεάτων αυτού του είδους. Τα πιο πλούσια κοιτάσματα των αργυρείων υπήρχαν, όπως είναι γνωστό, σε μεγάλα βάθη, για να τα φτάσουν λοιπόν οι μεταλλευτές, άνοιγαν ένα τετράγωνο φρέαρ, που το προχωρούσαν σε βάθος 50, 100 ή και περισσότερων μέτρων, και ακολουθώντας, όταν συναντούσαν το κοίτασμα, έσκαβαν από τον πυθμένα του φρεάτος προς διάφορες κατευθύνσεις οριζόντιες στοές, για να εξορύξουν το μέταλλευμα. Επειδή τα πετρώματα ήταν πολύ σκληρά, το άνοιγμα των μεταλλευτικών φρεάτων ήταν μακροχρόνιο και επίπονο⁷¹, και γινόταν από ειδικούς τεχνίτες, παράλληλα όμως τέτοια φρέατα ανοίγονταν αδιάκοπα, επειδή ο βίος των εκεί μεταλλείων, λόγω της μεταλλευτικής ιδιομορφίας του τόπου, βασιζόταν στον συνεχή εντοπισμό νέων κοιτασμάτων. Σε αντίθεση με τα μεταλλευτικά, τα υδρευτικά φρέατα σε κάθε περιοχή ήταν σχετικά λίγα και, όταν πετύχαιναν καλό και άφθονο νερό, είχαν συνήθως ζωή αιώνων.

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω, φαίνεται πιθανότερο ότι το όνομα των Φρεαρρίων σχετίζεται με τα μεταλλευτικά φρέατα, ανεξάρτητα απ' το αν δηλώνει το πλήθος αυτών των φρεάτων στον δήμο ή την ειδικότητα των δημοτών στο άνοιγμά τους. Τα φρέατα του υδραγωγείου του Ολύμπου μαζί με εκείνα του «Αδριάνειου» της Κερατέας είναι πολύ λιγότερα από τα μεταλλευτικά της Λαυρεωτικής και, το κυριώτερο, δεν μπορούμε να τα χρονολογήσουμε με βεβαιότητα, επειδή δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί, ενώ οι Φρεαρριοί είχαν λάβει το όνομά τους ήδη από τα τέλη του 6ου π.Χ. αι. τουλάχιστον⁷². Ο δήμος των Φρεαρρίων λοιπόν σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα άμεσα με τη Λαυρεωτική και ίσως εκτεινόταν εξ ολοκλήρου στη μεταλλευτική της περιοχή. Η παρατήρηση του E. Vanderpool ότι οι Επιγραφές των Πωλητών μαρτυρούν μόνο ένα μεταλλείο «.. Φρεαρροί..», δεν πρέπει να έχει μεγάλη ισχύ, επειδή από το σύνολο των κειμένων τους έχουν σωθεί μόνο μερικά αποσπάσματα ορισμένων.

ε. *Αργυρεία*: Κατά τους κλασσικούς χρόνους τα μεταλλεία της Λαυ-

ρευτικής τα καλούσαν συνολικά «αργυρεία»⁷³, επειδή το πολυτιμώτερο μέταλλο που πορίζονταν απ' αυτά οι Αθηναίοι, ήταν ο άργυρος.

στ. *Έργα*: Κατά την ίδια περίοδο τα ίδια μεταλλεία λεγόντουσαν γενικά και «Έργα»⁷⁴, επειδή αποτελούσαν πράγματι ένα τεράστιο εργοτάξιο, κατά πάσα πιθανότητα το μεγαλύτερο και πολυανθρωπότερο του Αθηναϊκού κράτους.

ζ. *Εργαστήρια*: Άλλη μια, υποθέτω, γενική ονομασία της Λαυρεωτικής, δημιουργημένη από τους μετακλασσικούς Αθηναίους⁷⁵, επειδή προφανώς λειτούργησαν εκεί πολυάριθμα μεταλλευτικά εργαστήρια. Η καθαυτό παραγωγή των μετάλλων στα αργυρεία ήταν το τελευταίο στάδιο μιας μακράς και κοπιώδους εργασίας, που άρχιζε με την εξόρυξη της πρώτης ύλης, δηλ. του μεταλλεύματος. Για να παραχθεί το μέταλλο απ' το μέταλλευμα, το εξορυχθέν υλικό έπρεπε να υποστεί ειδική επεξεργασία, που ακολουθούσε διάφορα στάδια, μέσα σε ειδικές εγκαταστάσεις, που κατασκευάζονταν σε κατάλληλους χώρους, συνήθως περιμαντρωμένους, κοντά στους τόπους των εξορύξεων. Οι εγκαταστάσεις αυτές αποτελούν τα λεγόμενα μεταλλευτικά εργαστήρια⁷⁶ και απαρτίζονται από σπαστήρες και τριβεία μεταλλεύματος, από τεράστιες δεξαμενές νερού και από πλυντήρια για τον πλήρη καθαρισμό του, από καμίνια για την τήξη και άλλα για την κυπέλλωση, από οικήματα για τους ιδιοκτήτες και τους εργαζόμενους κ.ά. Η εκμετάλλευση της Λαυρεωτικής κατά τους κλασσικούς χρόνους, ενώ πρωταρχικά ήταν μια γιγάντια επιχείρηση του Αθηναϊκού κράτους, στην ουσία πραγματοποιούνταν δια των ιδιωτικών επιχειρήσεων, ποικίλων μεγεθών και ειδικεύσεων, και αποτελούσε το άθροισμά τους. Το πλήθος των μεταλλευτικών εργαστηρίων, που τα ερείπιά τους τα συναντάμε σχεδόν σε κάθε βήμα στην περιοχή των αργυρείων, συμφωνεί απόλυτα με το πλήθος των επιχειρηματιών του λαυρεωτικού αργύρου, που μαρτυρούν οι Επιγραφές των Πωλητών, και το συμπληρώνει.

Το τοπωνύμιο Εργαστήρια φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη μακραίωνη διακοπή των μεταλλευτικών έργων και με την προφορική παράδοση έφτασε ως τις μέρες μας, τροποποιημένο όμως και ως όνομα ενός περιορισμένου χώρου των αργυρείων. Η περιοχή του λιμανιού του σημερινού Λαυρείου λεγόταν πριν από το 1864 Πόρτο-Εργαστηράκια⁷⁷ και αυτό, νομίζω, πιστοποιεί την ύπαρξη του σχετικού αρχαίου τοπωνύμιου, επειδή η γέννησή του κατά την ερημία της Μεσαιωνικής περιόδου της Λαυρεωτικής δεν φαίνεται πιθανή. Ο περιορισμός πάντως δεν είναι τυχαίος. Όπως έδειξαν τα αρχαιολογικά ευρήματα⁷⁸, το τελευταίο μεγάλο οικιστικό και βιομηχανικό κέντρο της Λαυρεωτικής, που έζησε ως τους πρώτους μ.Χ. αιώνες, είχε αναπτυχθεί σ' αυτή την περιοχή και είναι αξιοσημείωτο ότι εκεί ακριβώς γεννήθηκε το νεώτερο Λαύρειο, επειδή εκεί εγκαταστάθηκαν τα πρώτα εργοστάσια⁷⁹. Η πόλη που δημιουργήθηκε

σταδιακά δίπλα σ' αυτά, ονομάστηκε απ' τον Α. Κορδέλλα Εργαστήρια⁸⁰, προφανώς για λόγους σύνδεσης με το λαμπρό παρελθόν, και μ' αυτό αναφέρεται σε επίσημα έγγραφα, σε χάρτες, σε βιβλία κ.λ.π. ως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Το όνομα Λαύρειον, για την πόλη, χρησιμοποιείται μόνο σποραδικά και καμιά φορά συμπληρωματικά. Η απόφαση για την ίδρυση του δήμου Σουνιέων (ΦΕΚ 162/5-7-1890), για παράδειγμα, ορίζει ότι έδρα του δήμου θα είναι «..η κωμόπολις των Εργαστηρίων» και στο διαφημιστικό φυλλάδιο που κυκλοφόρησε στους διεθνείς ναυτιλιακούς κύκλους η «Ελληνική Εταιρεία των Μεταλλουργείων» για την ίδρυση στο Λαύρειο σταθμού εφοδιασμού και επισκευών των πλοίων⁸¹, το 1911, το έργο ονομάζεται «Σταθμός Ανθρακούσεως Εργαστηρίων». Ακόμη και το 1926, εξάλλου, στον «Οδηγό Ταξειδιώτου Αττικής», που εξέδωσε ο Οίκος Ελευθερουδάκη, το σχετικό κεφάλαιο επιγράφεται «Εργαστήρια ή Λαύριον». Τώρα, το πρώτο όνομα της πόλης των μεταλλείων δεν χρησιμοποιείται πλέον και μάλλον έχει ολότελα ξεχαστεί.

η. Λαυρεωτική: Το τοπωνύμιο που δηλώνει σήμερα γενικά ολόκληρη την περιοχή στην οποία απλώθηκαν τα μεταλλευτικά έργα, αρχαία και νεώτερα, το συναντάμε για πρώτη φορά στον Πλούταρχο⁸², ως επίθετο όμως, που έδειχνε την προέλευση του Αθηναϊκού νομισματός⁸³, εμφανίζεται κατά τους κλασσικούς χρόνους. Ετυμολογικά, παράγεται από το Λαύρειον, αλλά φανερώνει, νομίζω, κάτι ευρύτερο απ' αυτό και εννοιολογικά και γεωγραφικά. Η Λαυρεωτική περιέχει το Λαύρειο, αλλά επίσης και τον περιγυρό του, δηλ. τον χώρο και τον κόσμο που σχετιζόταν ή επηρεαζόταν άμεσα ή έμμεσα από την εξέλιξη της λειτουργίας των μεταλλείων. Η σημερινή χρήση του τοπωνύμιου δεν οφείλεται, καθώς φαίνεται, σε επιβίωσή του με την προφορική παράδοση, αλλά μάλλον σε αναβίωση, απλώς δηλ. οι νεώτεροι μεταλλευτές «βάφτισαν» την ίδια περιοχή με το αρχαίο όνομά της.

2. Τοπωνύμια που φανερώνουν την εγκατάσταση νέων κατοίκων καθώς και τη γεωγραφική προέλευσή τους.

Ένα από τα κύρια διαχρονικά χαρακτηριστικά της Λαυρεωτικής είναι το ότι οι κάτοικοί της προέρχονται από πολλά άλλα μέρη, ελληνικά και ξένα. Αυτό μαρτυρείται από διάφορους συγγραφείς, αρχαίους και νεώτερους, από πλήθος επιγραφών, που μνημονεύουν την πατρίδα των αναφερόμενων ατόμων, αλλά και από τα ακόλουθα τοπωνύμια:

α. Μαρώνεια: Διάσημος στην ιστορία τόπος της Λαυρεωτικής, όπου οι Αθηναίοι ανακάλυψαν αναπάντεχα πλούσια κοιτάσματα αργυρούχου μολύβδου⁸⁴, το 483 π.Χ., και με τα έσοδα από την εκμετάλλευσή τους ναυπήγησαν το στόλο τους, που καταναυμάχησε τους Πέρσες στην κοσμοϊστορική ναυμαχία της Σαλαμίνας (480 π.Χ.). Το τοπωνύμιο μαρτυρείται και

από αρχαίους συγγραφείς και από τις Επιγραφές των Πωλητών⁸⁵. Για την ακριβή θέση της Μαρώνειας οι απόψεις των ερευνητών διαφέρουν, εικάζεται όμως ότι οι εκεί εργασίες είχαν αρχίσει πολύ παλαιότερα⁸⁶ και ότι έλαβαν μέρος σ' αυτές έποικοι από τη Θράκη⁸⁷. Όταν ο Πεισίστρατος, στα μέσα περίπου του βου π.Χ. αι., επέβαλε στην Αθήνα την τυραννίδα του, επιδόθηκε με ζήλο στην εκμετάλλευση του Λαυρείου, για να εξασφαλίσει οικονομικούς πόρους. Προηγουμένως, όταν ήταν εξόριστος στη Μακεδονία, είχε επίσης ασχοληθεί με μεταλλεία και έτσι έφερε μαζί του Θράκες και Μακεδόνες τεχνίτες, έμπειρους δηλ. μεταλλευτές, για να δουλέψουν στα μεταλλευτικά του έργα στην Αττική. Επειδή σχεδόν πάντα οι έποικοι μιάς περιοχής ονομάζουν διάφορους τόπους της με τα ονόματα παρόμοιων τόπων της πατρίδας τους, υποκινούμενοι από μια υποσυνείδητη προσπάθεια να μη τη λησμονήσουν, πιστεύεται ότι η λαυρεωτική Μαρώνεια οφείλει το όνομά της στους ξένους μεταλλευτές του Πεισίστρατου, που της το έδωσαν για να θυμούνται την ομώνυμη Θρακική πόλη. Ας σημειωθεί επίσης ότι τοπωνύμιο Μαρώνεια υπάρχει και στη Σίφνο⁸⁸, που είχε κι αυτή σπουδαία αργυρεία, και ότι για την παρουσία Θρακών στα μεταλλεία του Λαυρείου σώζονται πολλές μαρτυρίες, τόσο φιλολογικές όσο και επιγραφικές.

β. Παγγαίον: Ονομασία ενός τόπου της Βήσσης, που είχε μεταλλεία. Μαρτυρείται από τις Επιγραφές των Πωλητών⁸⁹ και πρέπει να δηλώνει την οροσειρά Ριμπάρια ή ένα από τα υψώματά της. Λόγω της συνωνυμίας με το γνωστό Μακεδονικό βουνό, το περίφημο για τη μεταλλοφορία του, εικάζεται ότι δόθηκε στην περιοχή από τους Μακεδόνες μεταλλευτές, που εγκατέστησε εκεί ο Πεισίστρατος, όπως συνέβη δηλ. και με το τοπωνύμιο Μαρώνεια.

γ. Αντίσαρα: Αναφέρεται από επιγραφή του 4ου π.Χ. αι. και είναι το όνομα ενός από τους όρμους της ανατολικής ακτής, κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ Πουνταζέζας και Λαυρείου. Αντίσαρα ονομαζόταν επίσης παραλιακή πόλη στην ηπειρωτική ακτή απέναντι από τη Θάσο και έτσι το τοπωνύμιο θεωρείται ως μιά ακόμη ένδειξη των σχέσεων της Λαυρεωτικής με τη Θράκη και τη Μακεδονία⁹⁰.

δ. Σαλαμίνιοι οι από Σουνίου: Κατά τον 4ο π.Χ. αι. ένας σημαντικός αριθμός δημοτών του δήμου Σουნიέων ανήκε στο γένος των Σαλαμινίων⁹¹, που είχε στη δικαιοδοσία του το ιερό του Ηρακλή στον Σουνιακό Πορθμό, δηλ. στον κόλπο της Πουνταζέζας⁹². Στην περιοχή «των Σαλαμινίων των από Σουνίου», όπως τους έλεγαν, είχε ανεγερθεί και μιά Αγορά, της οποίας τα ερείπια ανακαλύφθηκαν πρόσφατα από την αρχαιολογική σκαπάνη στο λιμάνι του Πασά⁹³. Δυστυχώς δεν υπάρχουν πληροφορίες για τους λόγους στους οποίους οφείλεται η ονομασία του γένους, η πιθανότητα όμως της απώτερης καταγωγής των μελών του από τη Σαλαμίνα δεν πρέπει να αποκλειστεί.

ε. **Σπανιόλικα:** Συνοικία του Λαυρείου, κατά πάσα πιθανότητα η παλαιότερη. Κατά τα πρώτα χρόνια των έργων του και επειδή στην Ελλάδα δεν υπήρχε ακόμη ειδικευμένο προσωπικό, ο J.B. Serpieri έφερε ξένους τεχνίτες, το ίδιο έκανε σε μικρότερη κλίμακα, και η «Ελληνική Εταιρία» λίγο αργότερα. Η εγκατάσταση των ξένων σε ορισμένα σημεία της πόλης που σχηματιζόταν σιγά-σιγά, δημιούργησε συνοικίες, που έλαβαν το όνομά τους από τον τόπο της καταγωγής της πλειοψηφίας των κατοίκων τους. Μεταξύ των ξένων πολλοί ήταν Ισπανοί, που εργάστηκαν ως ειδικοί στα καμίνια τήξης του μεταλλεύματος. Ένα από τα καμίνια που ανήγειρε τότε ο Serpieri, σώζεται σήμερα στη νότια πλευρά του λιμανιού και καλείται από τους Λαυρειώτες «Ισπανικός φούρνος».

στ. **Ιταλικά:** Συνοικία της Καμάριζας, στην οποία κατοικούσαν κυρίως οι Ιταλοί, που εργάζονταν στην «Γαλλική Εταιρία». Η παρουσία των Ευρωπαίων στη Λαυρευτική του περασμένου ιδίως αιώνα ήταν εντυπωσιακή, αυτό πιστοποιείται μάλιστα όχι μόνο από τα ονόματα στις επιτάφιας πλάκες του νεκροταφείου, αλλά και από τους τρεις καθολικούς ναούς, που χτίστηκαν στο Λαύρειο, την Καμάριζα και την Πλάκα. Οι πολυπληθέστεροι μεταξύ των ξένων ήταν οι Ιταλοί. Κατά την Κόμηση της Γερσέης⁹⁴ «...ή Γαλλική Εταιρία των Μεταλλείων Λαυρείου...παρέχει εργασίαν εις 2.500 άνδρας ων το ήμισυ Έλληνες και το ήμισυ Ιταλοί. (Οι δεύτεροι) προτιμώνται δια τινας μεταλλευτικής εργασίας απαιτούσας ιδιαίτεράν προσοχήν και δεξιότητα, οίον τας ξυλοδέσεις των ορυγμάτων, των φρεάτων και τά στηρίγματα του ένδοτέρου τών μεταλλείων κ.λ.π...».

ζ. **Μανιάτικα:** Συνοικία του Λαυρείου όπου κατοικούσαν Μανιάτες κυρίως, που αποτελούν ακόμη και σήμερα μία από τις μεγαλύτερες ομάδες του πληθυσμού της πόλης. Σε αντίθεση με τη «Γαλλική», η «Ελληνική Εταιρία» απασχόλησε εργατικό προσωπικό σχεδόν αποκλειστικά ελληνικό, το ίδιο έκαναν άλλωστε και οι μικρότερες μεταλλευτικές εταιρίες. Το άνοιγμα των μεταλλείων δημιούργησε τότε στην Ελλάδα, που δεν είχε εισέλθει ακόμη στο Βιομηχανικό στάδιο και η οικονομία της ήταν κατά βάση γεωργική, μία φήμη ανάλογη με εκείνη της Δυτ. Γερμανίας γύρω στο 1960. Προκλήθηκε τότε στη χώρα μας μία μικρή εσωτερική μετανάστευση και πλήθος ανθρώπων από διάφορα μέρη της Ελλάδας, συνήθως τα τότε φτωχότερα, όπως τη Μάνη, τις Κυκλάδες, την Εύβοια, τη Στερεά κ.ά., εγκαταστάθηκε στο Λαύρειο με το όνειρο του μετανάστη, να εργαστεί δηλ. σκληρά για λίγα χρόνια και μετά να επιστρέψει στην πατρίδα έχοντας λυμένα τα οικονομικά του προβλήματα. Το όνειρο βέβαια σπάνια γινόταν πραγματικότητα. Οι μετανάστες, τότε, δέν γύριζαν εύκολα πίσω και το μόνο που εξασφάλιζαν ήταν η απλή επιβίωσή τους⁹⁵. Όταν έρχονταν νέοι εργάτες, κατά κανόνα φρόντιζαν να κατοικούν κοντά στους συμπατριώτες τους, για να βρίσκονται σε γνώριμο και φιλικό περιβάλλον, και έτσι σταδιακά σχη-

ματίστηκαν ολόκληρες συνοικίες από άτομα που είχαν κοινή καταγωγή. Φυσικά διακρίθηκαν οι πολυπληθέστερες ομάδες αυτών των ατόμων και η συνοικία, όπου έμεναν, έλαβε όνομα που φανέρωνε την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι οι εργάτες μετανάστευαν συνήθως με την οικογένειά τους και ότι οι συνοικίες δεν ήταν χώροι απαραβίαστοι, αλλά κατοικούσαν σ' αυτές και σποραδικές οικογένειες με διαφορετική καταγωγή.

η. **Νεάπολη**: Άλλο όνομα, επισημότερο, της συνοικίας Μανιάτικα. Της δόθηκε σε ανάμνηση της ομώνυμης κωμόπολης της επαρχίας Επιδαύρου-Λιμηράς του Νομού Λακωνίας, απ' την ευρύτερη περιοχή της οποίας κατάγονταν οι περισσότεροι Μανιάτες κάτοικοι του Λαυρείου. Αρχικά τα Μανιάτικα εκτεινόταν στους βόρειους πρόποδες του λόφου Κούκος και είχαν κτιστεί πρόχειρα και άτακτα, συνεχώς όμως η συνοικία μεγάλωνε και κατέλαβε όλη την έκταση ανάμεσα στον Κούκο και το λόφο, όπου η εκκλησία του Αγ. Ανδρέα. Η ονομασία Μανιάτικα φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν από τους άλλους κατοίκους του Λαυρείου για αυτή την περιοχή. Στο ΦΕΚ 162/5 Ιουλίου 1890 ονομάζεται «Συνοικία Νεαπόλεως» και λίγο αργότερα (1896) εντάσσεται στο Σχέδιο Πόλεως⁹⁶ με αποτέλεσμα να αποκτήσει τελικά καλή ρυμοτομία. Σήμερα όλη η συνοικία φέρει το όνομα Νεάπολη με εξαίρεση το νοτιώτερο τμήμα της, για το οποίο οι πιο ηλικιωμένοι χρησιμοποιούν ακόμη την πρώτη ονομασία «Μανιάτικα».

θ. **Καστανιά**: Το Ν.Δ. μέρος της συνοικίας Νεάπολη του Λαυρείου, όπου κατοικούσαν Μανιάτες καταγόμενοι από την περιοχή της Κοινότητας «Άνω Καστανέα» της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς του Νομού Λακωνίας.

ι. **Σαντορινέικα**: Μεγάλη συνοικία της πόλης, που σχηματίστηκε από εργατικές οικογένειες προερχόμενες από τη Σαντορίνη, αλλά και από άλλα νησιά των Κυκλάδων. Σε νεώτερα πολεοδομικά σχέδια του Λαυρείου ονομάζεται Θηραϊκά, πρόκειται όμως για μεταφορά του ονόματος στην καθαρεύουσα, που δεν υιοθετήθηκε από την «καθομιλουμένη».

ια. **Μηλείκα**: Συνοικία της Καμάριζας, όπου κατοικούσαν κυρίως εργάτες από τη Μήλο. Οι Κυκλαδίτες, γενικά, ιδιαίτερα όμως οι Μηλιοί και οι Σαντορινιοί, ειδικεύονταν στις εξορύξεις, λόγω της πείρας που είχαν από παρόμοιες εργασίες στα νησιά τους.

ιβ. **Κουμιώτικα**: Συνοικία της Καμάριζας, όπου κατοικούσαν εργάτες από την ευρύτερη περιοχή της Κύμης⁹⁷, στην Εύβοια. Άλλη μεγάλη ομάδα Ευβοέων εργατών του Λαυρείου καταγόταν από την Κάρυστο και τα χωριά της.

ιγ. **Συνοικισμός**: Συνοικία του Λαυρείου στη δυτική και τη νότια πλευρά του λόφου του Αγ. Ανδρέα, με προκατασκευασμένα ομοίμορφα οικήματα, που φιλοξένησε τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής του 1922.

ιδ. *Νέα Φώκεια*: Παραλιακός οικισμός της Αναβύσσου, που σχηματίστηκε από όμοιους πρόσφυγες και έλαβε το όνομα της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

ιε. *Ρουμάνικα*: Συνοικία του Λαυρείου που χτίστηκε το 1953 από το Κράτος, για να στεγάσει τους Έλληνες που εγκατέλειψαν τη Ρουμανία.

ιστ. «*Στους Αλλοδαπούς*»: Τα παλαιά κτήρια αμέσως ΝΑ. της κεντρικής πλατείας του Λαυρείου, όπου από το 1952 έχει εγκατασταθεί Σταθμός συγκέντρωσης αλλοδαπών πολιτικών προσφύγων. Μετά από παραμονή μηνών ή και ετών στο Σταθμό, οι πρόσφυγες διοχετεύονται τελικά σε διάφορες άλλες χώρες. Ο Σταθμός λειτουργεί ως σήμερα.

3. *Τοπωνύμια που δηλώνουν εργοστάσια ή εργοτάξια σχετικά με την εκμετάλλευση ή με την παραγωγή ποικίλων άλλων αγαθών.*

Κατά τους κλασικούς χρόνους το κάθε μεταλλείο ήταν συνήθως επώνυμο και έφερε το όνομα μιας θεότητας, ενός ήρωα, ενός δήμου, του επιχειρηματία κ.λ.π., όπως π.χ. Αρτεμισιακόν⁹⁸, Νυμφαϊκόν⁹⁹, Προσπαλτιακόν¹⁰⁰, Φιλημονιακόν¹⁰¹ κ.ά. Οι σωζόμενες Επιγραφές των Πωλητών και οι μεταλλευτικοί όροι περιέχουν τα ονόματα περισσότερων από 100 επώνυμων μεταλλείων της εποχής, δεν γνωρίζουμε όμως πάντα, που ακριβώς βρισκόταν το καθένα τους μέσα στον τεράστιο χώρο των κλασικών αργυρείων. Τα μεταλλευτικά εργαστήρια επίσης καθώς και τα μεγάλα συγκροτήματα των καμινιών για την τήξη του μεταλλεύματος¹⁰² αναφέρονται πάντα με το όνομα του ιδιοκτήτη τους, όπως π.χ. Εργαστήριον Διοπέθους¹⁰³, Κάμιμος Δημοστράτου¹⁰⁴ κ.ά. Η κάθε μιά απ' αυτές τις επιχειρήσεις δημιουργούσε ταυτόχρονα και από ένα ομώνυμο τοπωνύμιο, που καμιά φορά εξετόπιζε ένα παλαιότερο, και δήλωνε την περιορισμένη ή την ευρύτερη περιοχή, όπου λειτουργούσε, πολλές φορές μάλιστα επιζούσε για μεγάλο διάστημα και μετά το κλείσιμο της επιχείρησης. Όλα τα αρχαία τοπωνύμια του είδους τα γνωρίζουμε μόνο από τη φιλολογική παράδοση και από τις επιγραφές.

Τα νεώτερα τοπωνύμια της εν λόγω διαχρονικής κατηγορίας μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δυό ομάδες. Όπως στην αρχαία, έτσι και στη νεώτερη Λαυρεωτική, εκεί όπου εμφανίζεται ένα εργοστάσιο ή εργοτάξιο, γεννιέται σχεδόν αυτόματα ένα νέο τοπωνύμιο, που παράγεται είτε από το όνομα της εταιρίας είτε από το όνομα του ιδιοκτήτη είτε από το παραγόμενο προϊόν. Τον πρώτο καιρό η νέα ονομασία χρησιμοποιείται παράλληλα με εκείνη που υπήρχε ως τότε για τον ίδιο χώρο, στην συνέχεια όμως την αντικαθιστά σιγά-σιγά και κατά κανόνα συνεχίζει να ζει και μετά το τέλος της επιχείρησης, για να αντικατασταθεί κι αυτή με τη σειρά της μόνο και ό-

τάν θα λειτουργήσει στην περιοχή της ένα άλλο εργοστάσιο ή εργοτάξιο, που θα της δώσει το όνομά του. Ενδεικτικά για την κάθε μια από τις παραπάνω ομάδες αναφέρω τα ακόλουθα τοπωνύμια:

A. Εκείνα που δηλώνουν εργοστάσια ή εργοτάξια ευρισκόμενα σήμερα σε λειτουργία, όπως π.χ. :

α. *Γαλλική*: Έτσι καλείται το εργοστάσιο και η γύρω περιοχή της Compagnie Francaise des mines du Laurium, της εταιρίας δηλ. του J.B. Serpieri, που δημιουργήθηκε μετά τη διευθέτηση του «Λαυρεωτικού Ζητήματος» (1873).

β. *Δυναμίτες*: Το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του λιμανιού του Λαυρείου, όπου λειτουργεί εργοστάσιο εκρηκτικών.

γ. *Δέδε*: Η βόρεια πλευρά του λιμανιού όπου το κλωστήριο ιδιοκτησίας Δέδε.

δ. *Καρέλλα*: Ο χώρος όπου έχουν ανεγερθεί τα κλωστοϋφαντήρια της «ΑΙΓΑΙΟΝ Α.Ε.», ιδιοκτησίας των Αδελφών Καρέλλα.

ε. *ΔΕΗ*: Η περιοχή του Θερμοηλεκτρικού Σταθμού της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού στο Φραγκολίμανο Θορικού.

στ. *Ντάου*: Ο χώρος του εργοστασίου της «D.O.W. ABEE» στην αρχή της χερσονήσου του Αγ. Νικολάου στον Θορικό.

ζ. *Χύμα*: Ο χώρος των εγκαταστάσεων της «ΧΥΜΑ Α.Ε.» λίγο βορειότερα από το προηγούμενο εργοστάσιο.

η. *Ολύμπικ*: Ο μυχός του όρμου Γαϊδουρόμαντρα, όπου οι εγκαταστάσεις της Olympic Marine A.E.»

θ. *Σπιριτάδιο*: Η βόρεια πλευρά του ίδιου όρμου όπου το εργοστάσιο παραγωγής σπέρτων.

ι. *Λάμπρου*: Η περιοχή του εργοστασίου «ALACO A.E.» των Αδελφών Λάμπρου στην κοιλάδα Νόρια.

ια. *Πυρκάλ*: Ο χώρος των εγκαταστάσεων της ομώνυμης εταιρίας στην κοιλάδα Μπότσαρη.

ιβ. *Εβό*: Η περιοχή του εργοστασίου της «Ελληνικής Βιομηχανίας Όπλων Α.Ε.» στην ίδια κοιλάδα.

ιγ. *Κόλα*: Η περιοχή του εργοστασίου της ομώνυμης εταιρίας στη θέση Αμυγδαλιές, στη νότια άκρη του Λαυρείου.

B. Εκείνα που δηλώνουν μεταλλεία, εργοστάσια ή εργοτάξια σταματημένα πριν από λίγο ή πολύ καιρό, όπως π.χ.:

α. *Ιλάριο* (το): Μεταλλευτικό φρέαρ της Γαλλικής Εταιρίας στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας Μπερτσέκου, που φέρει το όνομα ενός των ιδιοκτητών της εταιρίας «Ιλαρίωνος Ρού και Σίας». Κατά τα πρώτα χρόνια της

παρουσίας του στο Λαύρειο ο J.B. Serpieri δρούσε ως εκπρόσωπός της.

β. *Σερπιέρι*: Μεταλλευτικό φρέαρ στην Καμάριζα, της Γαλλικής Εταιρίας, που ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του J.B. Serpieri.

γ. *Μαρκάτι* (το): Οι πλαγιές των υψωμάτων που κλείνουν από τα ΝΔ την πεδιάδα του Θορικού και φέρουν το όνομα του επιχειρηματία Λ. Μερκάτη, που είχε λάβει την άδεια εκμετάλλευσης της περιοχής¹⁰⁵.

δ. *Νικίας*: Η περιοχή των μεταλλείων του Δασκαλιού, που ανήκαν αρχικά στην ομώνυμη μεταλλευτική εταιρία (βλ. Σημ. 46).

ε. *Εννιά* (το): Όνομα ακτής αμέσως νότια του Δασκαλιού, που οφείλεται στον αριθμό της εκεί μεταλλευτικής στοάς.

στ. *Ελληνική*: Η ΝΔ ακτή του λιμανιού του Λαυρείου, όπου είχαν ανεγερθεί οι εγκαταστάσεις της «Ελληνικής Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρείου». Όλα σχεδόν τα κτήρια, που ήταν έξοχα δείγματα Βιομηχανικής Αρχιτεκτονικής, κατεδαφίστηκαν το 1955 και στο χώρο τους χτίστηκε το εργοστάσιο της «ΑΙΓΑΙΟΝ Α.Ε.»

ζ. *Γαλλική Σκάλα*: Οι εγκαταστάσεις της Γαλλικής Εταιρίας για τη φόρτωση των μεταλλουργικών προϊόντων της σε ποντοπόρα πλοία και η παρακείμενη ακτή στη βόρεια πλευρά του λιμανιού του Λαυρείου.

η. *Ακέλ*: Η περιοχή όπου είχε ανεγερθεί το περίφημο Μεταλλοπλύσιον της «Ελληνικής Εταιρίας» στο βόρειο άκρο της κοιλάδας Νόρια. Μετά το κλείσιμο της «Ελληνικής» (1932) εγκαταστάθηκε σ' αυτό η «Ανώνυμος Κεραμεική Εταιρία Λαυρίου», γνωστότερη από τη λέξη που σχηματίζουν τα αρχικά της (Α.Κ.Ε.Λ.). Το θαυμάσιο κτηριακό συγκρότημα κατεδαφίστηκε από τη δημοτική αρχή το 1971 (επί δημάρχου Ιω. Καλαντζόπουλου) και έτσι, κατά τον Φ. Στεφανόπουλο¹⁰⁶ «... το Λαύριο έχασε ένα μνημείο της παγκόσμιας βιομηχανικής αρχιτεκτονικής».

θ. *Οξυγόνο*: Ο σχετικά μεγάλος όρμος μεταξύ του Θορικού και του Λαυρείου, στην ακτή του οποίου λειτούργησε λίγο πριν από την Κατοχή εργοστάσιο παραγωγής οξυγόνου. Το κτήριο σώζεται ακόμη.

ι. *Αμερικάνικη*: Η περιοχή των εγκαταστάσεων της Αμερικανικής εταιρίας Mediterranean Mines Inc.» στο βόρειο άκρο της συνοικίας Νυχτοχώρι του Λαυρείου, που χτίστηκαν το 1953. Λίγα χρόνια μετά η εταιρία περιήλθε στον μεγαλοεπιχειρηματία Μποδοσάκη και έκτοτε η ίδια περιοχή φέρει το όνομά του.

ια. *Ναυπηγεία*: Η βόρεια πλευρά του όρμου της Γαϊδουρόμαντρας από το εκεί ναυπηγείο μικρών πλοίων, που λειτούργησε λίγο πριν από την Κατοχή.

Κυρίες και Κύριοι,

υπάρχουν και άλλες διαχρονικές κατηγορίες λαυρεωτικών τοπωνυμίων καθώς και εκείνες που δεν είναι διαχρονικές, η επιλογή όμως, που παρουσιάστηκε εδώ, έπρεπε να περιοριστεί μέσα στα ευνόητα χρονικά όρια

μιας ανακοίνωσης, που, φοβάμαι, τα ξεπέρασε ήδη ανεπίτρεπτα. Με την παράκληση να το παραβλέψετε και με την ευχή αυτή την πρώτη «Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ. Αττικής» να τη διαδεχτούν πολλές άλλες, τακτικές, ώστε να γίνει θεσμός, επιτρέψτε μου να σας απασχολήσω με ένα ακόμη τοπωνύμιο, ανεξάρτητο, επειδή σχετίζεται με μια επέτειο κατά τη γνώμη μου πολύ σημαντική και για την πόλη των εργοστασίων και για τα Μεσόγεια γενικά. Η ανατολική πλευρά της πλατείας του Ηρώου στο Λαύρειο ονομάζεται Σταθμός, επειδή εκεί βρισκόταν η αφετηρία και το τέρμα του σιδηρόδρομου Αθήνας-Λαυρείου, σώζονται μάλιστα το Εκδοτήριο των εισιτηρίων, το σπίτι του σταθμάρχη και το εστιατόριο¹⁰⁷. Το έργο κατασκευάστηκε σε όλο το μήκος του από την «Ελληνική Εταιρία των Μεταλλουργιών Λαυρίου» και παραδόθηκε σε δημόσια χρήση το 1884. Από άποψη σύλληψης αποτελούσε μέρος του μεγαλόπνοου προγράμματος του Χαρίλαου Τρικούπη για την κατασκευή συγκοινωνιακών γραμμών στην τότε καθυστερημένη Ελλάδα. Ο σιδηρόδρομος αυτός, ένας από τους πρώτους της χώρας μας¹⁰⁸, χαρακτήρηκε σκόπιμα έτσι, ώστε να συνδεθούν με την Αθήνα όχι μόνο το Λαύρειο αλλά και όλα σχεδόν τα χωριά των Μεσογείων καθώς βέβαια και μεταξύ τους. Ο βίος του κράτησε ως το 1956 — οι παλαιότεροι Καλυβιώτες, υποθέτω, θα τον θυμούνται — και πρόσφερε ανεκτίμητη υπηρεσία στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική άνοδο όλης της νότιας Αττικής. Εφέτος συμπληρώθηκε ένας αιώνας από το πρώτο του δρομολόγιο, ας τιμήσουμε λοιπόν νοερά όλους εκείνους που συνέβαλαν στη γέννηση και τη μακρόχρονη λειτουργία του.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ed. Ardaillon: *Les mines du Laurium dans l'Antiquité*, Paris 1897.
2. Κ. Κονοφάγος: *Το αρχαίο Λαύριο και η Ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, Αθήνα 1980, σελ. 35 εξ.
3. Εργαστήρια επεξεργασίας του μεταλλεύματος, καμίνια για την τήξη του, δρόμοι, οικισμοί, λιμενικά έργα κ.λ.π.
4. Γ.Π. Μαρίνος - W.E. Petrascheck: *Λαύριον*, Αθήνα 1956, σελ. 6 (Ινστιτούτον Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους, τόμ IV, αριθ, 1).
5. Ηρόδοτος, VII. 144: «Ἐτέρη τε Θεμιστοκλεί γνῶμη ἔμπροσθε ταύτης ἔς καιρόν ἤρριστευσε, ὅτε Ἀθηναίοισι γενομένων χρημάτων μεγάλων ἐν τῷ κοινῷ, τὰ ἐκ τῶν μεταλλῶν σφι προήλθε τῶν ἀπὸ Λαυρείου...».
6. Πλούταρχος, Νικίας, 4: Ἐκέκτητο γάρ (ὁ Νικίας) ἐν τῇ Λαυρεωτικῇ πολλὰ (μεταλλεία), μεγάλα μὲν εἰς πρόσοδον, οὐκ ἀκινδύνους δὲ τὰς ἐργασίας ἔχοντα...».
7. Ed. Ardaillon: ὅ.π., σελ. 5 εξ.
Γ.Π. Μαρίνος-W.E. Petrascheck: ὅ.π., σελ. 22 εξ.

8. Γ.Π. Μαρίνος - W.E. Petrascheck: όπ.π., σελ. 85, ειχ. 33, και σελ. 125. Μεταλλευτική δραστηριότητα στο νησί έχει πραγματοποιηθεί ήδη από τα προϊστορικά χρόνια (N. Lambert: Vestiges Préhistoriques dans l' ile de Makronisos, BULLETIN DE CORRESPONDANCE HELLENIQUE 96 (1972), σελ. 873 εξ. Επίσης, της ίδιας, ομότιτλο άρθρο στα ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ VI (1973), σελ. I εξ.
9. Α. Μουστοξύδης: Γαδαρονήσι, ΙΟΝΙΟΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ 1834, σελ. 593 εξ.
J.R. MacCredie: Fortified Military Camps in Attica, HESPERIA, SUPPLEMENT XI (1966), σελ. 18 εξ.
10. Ed. Dodwell: A Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805, and 1806, London 1919, τόμ. I, σελ. 537.
11. «Φύλλον Εφημερίδος της Κυβερνήσεως» 17/11-11-1835 «Περί του σχηματισμού των δήμων της επαρχίας Αττικής» και 80/28-12-1836, Παράρτημα, «Διοικήσις Αττικής», αριθ. 8.
12. Ο Δήμαρχος Κερατέας είχε τότε τον τίτλο «Δήμαρχος Λαυρίου» και με αυτόν ονομάζεται σε δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα.
13. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 162/5-7-1890, «Περί μετασχηματισμού του δήμου Λαυρίου εις δυο δήμους, τον δήμον Θορικίων και τον δήμον Σουνιέων».
14. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 333/26-11-1891, «Περί μετονομασίας του δήμου Σουνιέων και περί εμβλήματος της σφραγίδος αυτού».
15. Α. Κορδέλλας: Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος, ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΙΓ' (1895), σελ. 69.
16. Οι σημαντικότεροι χάρτες του είδους είναι εκείνοι που σχεδιάστηκαν: α) από τον Α. Κορδέλλα το 1864 και β) από τη λεγόμενη «Επιτροπή Βουγιούκα» το 1865 (Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 135 και 136 αντίστοιχα), επειδή περιέχουν πλήθος τοπωνυμίων. Αξιόλογος επίσης, για τον ίδιο λόγο, είναι ο πτυσσόμενος χάρτης που έχει ενσωματωθεί στο διαφημιστικό φυλλάδιο της «Γαλλικής Εταιρίας» στη Διεθνή Έκθεση των Παρισίων του 1889 (Exposition Universelle de 1889. Section Hellénique. Compagnie Française des Mines du Laurium, Paris 1889). Κατά πάσα πιθανότητα και άλλοι χάρτες ή τοπογραφικά διαγράμματα της Λαυρεωτικής θα υπάρχουν στα αρχεία των μεγάλων μεταλλευτικών εταιριών του Λαυρίου, η τύχη όμως αυτών των αρχείων δεν είναι γνωστή. Ελπίζεται ότι οι τυχόν κάτοχοί τους θα τα καταστήσουν κάποτε προσιτά στους ερευνητές και τότε θα προσφέρουν μια μεγάλη υπηρεσία στη μελέτη της ιστορίας του Λαυρίου, η οποία δεν έχει μόνο τοπική σημασία, αλλά συνδέεται με πολλά και σπουδαία κεφάλαια της ιστορίας του Ελληνικού κράτους κατά την κρίσιμη περίοδο των τελευταίων δεκαετιών του περασμένου αιώνα και των πρώτων του δικού μας.
17. Το πλουσιώτερο, όσο γνωρίζω, απ' αυτά είναι το Αρχείο του Λαυρειώτη μηχανικού κ. Γεωργίου Μάνθου, που περιλαμβάνει χάρτες, σχέδια, έγγραφα, φωτογραφικό υλικό κ.ά. Οφείλω να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση τον κ. Μάνθο, επειδή μου επέτρεψε να το χρησιμοποιήσω.
18. Όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, στα Αρχεία του Δήμου Λαυρεωτικής τα σωζόμενα σχετικά Πρακτικά, σε χειρόγραφους τόμους, αρχίζουν από την 1 Ιανουαρίου 1909.
19. Εξάιρεση ίσως αποτελεί το Σούνιον, που είχε ιδιαίτερη ναυτιλιακή, θρησκευτική και στρατηγική σημασία (Γ. Παπαθανασόπουλος: «Σούνιον ιρόν», Αθήνα 1983) και εκείνου όμως η εξέλιξη επηρεάστηκε άμεσα από την πορεία της εκμετάλλευσης του λαυρεωτικού υπεδάφους (Ε. Κακαβογιάννης: Σουνιακά-Λαυρεωτικά, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 32 (1977), Α', σελ. 203 εξ.) Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι μόνι-

- μοι κάτοικοι στη Λαυρεωτική, οπωσδήποτε πολύ λίγοι, υπήρχαν και πριν από την ανατολή της Εποχής των Μετάλλων. Η σημαντικότερη εγκατάστασή τους, σύμφωνα τουλάχιστον με τα ως τώρα αρχαιολογικά ευρήματα, βρισκόταν στην Σπηλιά του Κίτσου στην Καμάριζα (N. Lambert: *La Grotte Préhistorique de Kitsos, Attique. Paris 1981.*
20. Στράβων, III, 2.3: «Τά μέν οὖν τάς μεταλλείας ἔχοντα χωρία ἀνάγκη τραχέα τε εἶναι καί παράλυπρα...».
Ξενοφών, Πόροι, 1.5: «Ἐστὶ δέ καὶ γῆ, ἥ σπειρομένη μέν οὐ φέρει καρπὸν, ὄρουσομένη δέ πολλαπλασίους τρέφει ἢ εἰ σίτον ἔφερε...».
 21. Ver. MacGeehan-Liritzis: The relationship between metalwork, copper sources and the evidence for settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, *OXFORD JOURNAL OF ARCHEOLOGY* 2 (1983), σελ. 153 εξ.
N.H. Gale - Z.A. Stos-Gale: Cycladic lead and silver metallurgy, *ANNUAL OF THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS* 76 (1981), σελ. 169 εξ.
H.F. Mussche: Thorikos, eine Führung durch die Ausgrabungen, *Gent/Nürnberg 1978*, σελ. 70 εξ.
 22. Γ.Π. Μαρίνος-W.E. Petrascheck: ὅπ.π., σελ. 18.
Ε.Χ. Κακαβογιάννης: ὅπ.π., σελ. 212, σημ. 122.
 23. J.F. Healy: *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978, σελ. 103 εξ.
R.J. Hopper: *Trade and Industry in Classical Greece*, London 1979, σελ. 170 εξ.
 24. M. Crosby: The leases of the Laureion mines, *HESPERIA* XIX (1950), σελ. 189 εξ. και (της ιδίας): More Fragments of Mining Leases from the Athenian Agora, *HESPERIA* XXVI (1957), σελ. 1 εξ.
 25. R.J. Hopper: The Attic silver mines in the fourth century, *ANNUAL OF THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS* 48 (1953), σελ. 218 εξ.
Ε.Χ. Κακαβογιάννης: Παρατηρήσεις σε επιγραφές της Λαυρεωτικής, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ* XI (1978), σελ. 96 εξ.
 26. Το τοπωνύμιο Σχωρή της Δυτ. Λαυρεωτικής (Ch. Wordsworth: *Athens and Attica*³, London 1855, σελ. 175, Σημ. 3) είναι απλώς ονομασία περιοχής με σωρούς σχωριών από την αρχαία εκμετάλλευση.
 27. Κ. Κονοφάγος: ὅπ.π., σελ. 118.
 28. A. Cordella: *Le Laurium*, Marseille 1869, σελ. 22 εξ.
Α. Κορδέλλας: Λαυρεωτικά αρχαιότητες, *MITTEILUNGEN DES DEUTSCHEN ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS, ATHENISCHE ABTEILUNG* XIX (1894), σελ. 239.
Β. Καλλιπολίτης: *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ* 19 (1964), Χρονικά, σελ. 73.
Ε.Χ. Κακαβογιάννης: Σουνιακά-Λαυρεωτικά, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ* 32 (1977), Α, σελ. 212, Σημ. 122.
Πριν λίγα χρόνια επίσης διαπιστώθηκε από την ανασκαφική έρευνα ότι ο Βυζαντινός ναός που αναφέρουν οι πηγές στον λόφο Νικολή στην ανατολική συνοικία του Λαυρείου είναι παλαιοχριστιανική βασιλική με ψηφιδωτό δάπεδο και χρονολογείται στον 5ο αι.
 29. Υπάρχουν πληροφορίες ότι μέσα σε ορισμένες αρχαίες γαλαρίες βρέθηκαν «...μεσαιωνικά νομίσματα» (O. Davies: *The ancient mines of Laurium in Attica*, *MAN* 1931, 6).
 30. Ch. Wordsworth: ὅπ.π.
 31. Ed. Dodwell: ὅπ.π., σελ. 534.

32. Ο λόφος όπου είχε δημιουργηθεί η πόλη του αρχαίου Θορικού, αλλά και μικρός λόφος στην Ανάβυσσο. Το τοπωνύμιο παράγεται από τη λέξη βίγλα (Ιω. Θωμόπουλος: Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω, ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ Γ' (1963), σελ. 235).
33. Α. Κορδέλλας: Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος, ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΙΓ' (1895), σελ. 72.
34. W.M. Leake: The Topography of Athens and the demoi, London 1841, τόμ. ΙΙ, σελ. 68.
35. Χ.Γ. Ρώμας: Τοπωνύμια της Κερατέας, ΧΡΥΣΗ ΤΟΜΗ 10 (Νοέμ.-Δεκέμ. 1978), σελ. 5.
36. Ch. Wordsworth: όπ.π. (πρβλ. Ιω. Θωμόπουλος: όπ.π., σελ. 261, λέξη Καταφύ).
37. Βρίσκεται λίγο βορειότερα του Φραγκολίμανου Θορικού (βλ. Χάρτη της Επιτροπής Βουγιούκα, Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 135).
38. Α. Κορδέλλας: Η Βιομηχανία της Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά και Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει, Εν Αθήναις 1888, σελ. 77, αριθ. 18.
39. Βρίσκεται αμέσως νότια του όρμου της Πουνταζέζας (βλ. Χάρτη Α. Κορδέλλα, Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 134). Πρόσφατα το λιμάνι και η συνεχόμενη πεδιάδα με τον οικισμό ονομάστηκαν Ποσειδωνία.
40. βλ. ακολουθώς περί Φρεαρρίων (σελ. 86).
41. βλ. Χάρτη Κορδέλλα, Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 134. Το τοπωνύμιο παραδίδεται και ως Συντερίνη (η), Σαιντερίνη, Συντερίνες, Συντερίνα, Σιδερίνα κ.λπ. Με την ευκαιρία πρέπει να σημειώσουμε τα εξής: Πολλά από τα «Μεσαιωνικά» τοπωνύμια της Λαυρεωτικής τα γνωρίζουμε μόνο από τους ξένους περιηγητές, έχουν επομένως τη μορφή που εκείνοι αντελήφθησαν και απέδωσαν στη γλώσσα τους. Αυτό έχει προκαλέσει αθέλητες παραποιήσεις ορισμένων τοπωνυμίων, πρώτιστο μέλημα λοιπόν είναι η αποκατάσταση της αρχικής μορφής τους. (πρβλ.: Ιωάννης Σαρρής: ΑΘΗΝΑ 40 (1928), σελ. 118 εξ.).
42. Ε. Μαστροκώστας: Εις αναζήτησιν ελλειπόντων μελών επιτυμβίων αρχαϊκών γλυπτών παρά την Ανάβυσσον.. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ VII (1974), σελ. 215. «Κοιλιάδα της Αγίας Αικατερίνης» ονομάζει την περιοχή ο W.M. Leake (όπ.π., σελ. 66).
43. Α. Κορδέλλας: Το Λαύριον και ο Ελληνικός άργυρος, ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΙΓ' (1895), σελ. 73 εξ.
44. Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 50.
45. Α. Κορδέλλας: Η Βιομηχανία της Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά και Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει, Εν Αθήναις 1888.
46. Ο μύθος για την ύπαρξη αμύθητων μεταλλευτικών θησαυρών στο Λαύρειο καθώς και το γνωστό «Λαυρεωτικόν Ζήτημα» κίνησαν το επιχειρηματικό ενδιαφέρον διαφόρων κεφαλαιούχων της εποχής, οι οποίοι έλαβαν από το Κράτος την άδεια εκμετάλλευσης ορισμένων περιοχών της Λαυρεωτικής. Έτσι ιδρύθηκαν μικρές μεταλλευτικές εταιρίες, όπως π.χ. ο «Νικίας» (ΦΕΚ 18/12 Μαΐου 1874), ο «Λαυρεωτικός Όλυμπος» (ΦΕΚ 53/29 Σεπτεμβρίου 1875), ο «Περικλής» (ΦΕΚ 56/13 Οκτωβρίου 1875) κ.ά. που τελικά είτε έλειψαν είτε απορροφήθηκαν από τη «Γαλλική» (π.χ. ΦΕΚ 60/27 Νοεμβρίου 1875) ή την «Ελληνική».
47. Πριν από δυο χρόνια περίπου η γηραιά «Γαλλική» αγοράστηκε από το Ελληνικό Δημόσιο και έχει τον τίτλο «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΛΑΥΡΙΟΥ».
48. Οδύσσεια, γ 278: «άλλ' ὅτε Σούνιον ἴρον ἀφικόμεθ', ἄχρον Ἀθηναίων...».

49. Ε. Κακαβογιάννης: Σουνιακά-Λαυρεωτικά, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 32 (1977) Α, σελ. 188 εξ.
50. Και σήμερα το τοπωνύμιο Σούνιο έχει διπλή έννοια, δηλ. εκείνη του κυρίως ακρωτηρίου και εκείνη της γειτονικής περιοχής του.
51. L. Deroy: Le nom du cap Sounion, ΟΝΟΜΑΤΑ 5 (1980), σελ. 3 εξ.
52. Λεπτομερειακή ανάλυση και τεκμηρίωση αυτής της άποψης καθώς και σχολιασμό άλλων ερμηνειών βλέπε στο άρθρο «Η σημασία του ονόματος Σούνιον», που θα δημοσιευτεί προσεχώς στο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ.
53. S. Lauffer: Die Bergwerkssklaven von Laureion, Wiesbaden 1979, σελ. 4, Σημ. 1.
54. J.H. Young: A Topographical Note, HESPERIA X (1941), σελ. 28 εξ.
55. N.H. Gale-Z.A. Stos-Gale: Bronze Age Copper Sources in the Mediterranean: A New approach, SCIENCE 216 (2-4-1982), σελ. 15.
Των ίδιων: Lead and silver in the Aegean, SCIENTIFIC AMERICAN 244, αρ. 6 (June 1981), σελ. 148 εξ.
56. J. Labarbe: Thorikos. Les Testimonia, Gent 1977, σελ. 13 εξ.
57. J. Labarbe: όπ.π., σελ. 17 εξ., αριθ. 16.
58. Τα ως τώρα αποτελέσματά τους έχουν δημοσιευτεί στο περιοδικό «THORIKOS», τόμοι I-VIII (1963-1976), που εκδίδει η «Βελγική Αρχαιολογική Αποστολή στην Ελλάδα».
59. H.F. Mussche: όπ.π., P. Spitaels: THORIKOS VIII (1972-1976), σελ. 151 εξ.
60. H.G. Liddel-R. Scott-H. Jones: A Greek-English Lexicon, OXFORD 1951, λ. θορός-Θορικός.
61. Στις αφηγήσεις παρατηρεί κανείς μικρές παραλλαγές.
62. Στο Βρωμοπούσι και στο κτήμα Πρίφτη βρέθηκαν πρόσφατα ένα μεγάλο ορθογώνιο πηγάδι, ασφαλώς αρχαίο, με τοιχώματα κτισμένα με μεγάλες πωροπλίνθους, τουλάχιστον κατά το ανώτερο μέρος του.
63. M. Crosby: HESPERIA XXVI (1957), σελ. 4, αριθ. S 2, στ. 36.
64. E. Vanderpool: A Lex Sacra of the Attic deme Phrearrhioi, HESPERIA XXXIX (1970), σελ. 47 εκ.
65. E. Vanderpool: A South Attic miscellany, MISCELLANEA GRAECA I (1975), σελ. 25 εξ.
66. J. Traill: The political organization of Attica, HESPERIA: SUPPLEMENT XIV (1975), Map I
67. J. Traill: Rock-Cut Inscriptions in the Attic demes of Lamptraï, HESPERIA: SUPPLEMENT XIX (1982), σελ. 170 εξ.
68. Γ. Σταμέλος: Κρήνες, ΧΡΥΣΗ ΤΟΜΗ 2 (Μάρτ.-Απρ. 1977), σελ. 2. Επίσης ΧΡΥΣΗ ΤΟΜΗ 10 (Νοέμ.-Δεκ. 1978), σελ. 4.
69. Α. Κορδέλλας: Η Βιομηχανία της Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου και τα Μεταλλευτικά και Μεταλλουργικά αυτής προϊόντα εν τη Δ' Ολυμπιακή Εκθέσει, Εν Αθήναις 1888, σελ. 18.
70. Στράβων, ΙΧ Ι. 23. «...Τοῦ δὲ μέλιτος ἀρίστου τῶν πάντων ὄντος τοῦ Ἀττικοῦ, πολὺ βέλτιστόν φασι τὸ ἐν τοῖς ἀργυρεῖσι, ὃ καὶ ἀκάπνιστον καλοῦσιν ἀπὸ τοῦ τρόπου τῆς σκευασίας» (πρβλ.: J. Ellis Jones: Beehives at the Princess' Tower in the Sounion-Laurion Hills, ANNUAL OF THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS 68 (1973), σελ. 449 εξ.
71. Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 197 εξ.
72. Η αρχαιότερη μνηεία των Φρεαρρίων είναι σύγχρονη με την οργάνωση της Αττικής σε

- δήμους από τον Κλεισθένη, ενώ ο πρώτος Φρεάρριος που μαρτυρείται από τις πηγές, είναι ο Νεοκλής, ο πατέρας του μεγάλου Θεμιστοκλή.
73. Ξενοφών, Πόροι IV (Passim) και Απομνημονεύματα, III, 6. 12. Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 101. Στράβων, IX, 1. 23.
 74. Ξενοφών, Πόροι, IV. 22, Δημοσθένης: XXI 167, Ισαίος, 3.22.
 75. Τα εργαστήρια της Λαυρεωτικής, καλούμενα συνήθως μεταλλικά, μνημονεύονται και από τους κλασσικούς συγγραφείς (Δημοσθένης, XXXVII. I, Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 101, Ισαίος, 3.22).
 76. Κ. Κονοφάγος: όπ.π. σελ. 375 εξ.,
ARCHAEOLOGICAL REPORTS FOR 1981-82, σελ. 12 εξ.
 77. Α. Κορδέλλας: ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ ΙΓ' (1895), σελ. 72.
 78. Βλ. Σημείωση 28.
 79. Α. Cordella: Le Laurium, Marseille 1869, σελ. 24 εξ. και έγχρωμος ένθετος πίνακας.
 80. Κόμησσα της Γερσέης: Ιστορία Μεταλλείου ρομαντικώς γεγραμμένη, Αθήνησιν 1888, σελ. 11.
 81. Ε. Κακαβογιάννης: Σταθμός Ανθρακείσεως Εργαστηρίων, ΔΡΥΟΠΗ τεύχ. 18 (1964), σελ. 2 εξ.
 82. Βλ. Σημείωση 6.
 83. Αριστοφάνης, Όρνιθες, 1105.
 84. Αριστοτέλης, Όθηναίων Πολιτεία, 22. 7.
 85. Μ. Crosby: Greek Inscriptions, HESPERIA X (1941), σελ. 17, στ. 59.
 86. Ρ. Ure: The origin of the Tyrannis, JOURNAL OF HELLENIC STUDIES 26 (1906), σελ. 138, Σημ. 60.
 87. Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 83.
 88. Γ. Μαριδάκης: Ο νόμος του Θεμιστοκλέους περί θαλασσίμου εξοπλισμού, Αθήναι 1963, σελ. 12, Σημ. 15.
 89. Μ. Crosby: HESPERIA XIX (1950), σελ. 207, στ. 18 και σελ. 255, στ. 7.
 90. J.H.Young: Studies in South Attica, HESPERIA X (1941), σελ. 182.
 91. W.S. Ferguson: The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion, HESPERIA VII (1938), σελ. 1 εξ.
 92. J.H. Young: HESPERIA X (1941), σελ. 163 εξ.
 93. Η έρευνα περατώθηκε από τη Β' Εφορεία Αρχαιοτήτων πριν λίγα χρόνια και τα αποτελέσματά της θα δημοσιευτούν προσεχώς.
 94. Κόμησσα της Γερσέης: όπ.π., σελ. 16.
 95. Ζωντανές εικόνες της ζωής των εργατών του Λαυρείου γύρω στο 1910 μας έδωσε ο Βασίλης Δασκαλάκης στο μυθιστόρημά του «Οι ξεριζωμένοι» (Δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1980, σελ. 67 εξ., Εκδόσεις Καστανιώτη).
 96. Φ. Στεφανόπουλος: Το Νεοκλασσικό Λαύριο, ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, Αύγουστος 1976, σελ. 19.
 97. Κουμιώτες αρχετοί κατοικούσαν και στο Λαύριο.
 98. Ε. Κακαβογιάννης: Παρατηρήσεις σε επιγραφές της Λαυρεωτικής, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ XI (1978), σελ. 96 εξ.
 99. Μ. Crosby: HESPERIA XIX (1950), σελ. 214, στ. 53-54.
 100. R.J. Hopper: ANNUAL OF THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS 48 (1953), σελ. 219.
 101. R.J. Hopper: όπ.π.
 102. Κ. Κονοφάγος: όπ.π., σελ. 286 εξ.

Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής

103. M. Crosby: *HESPERIA* X (1941), σελ. 17, στ. 55.
104. M. Crosby: *όπ.π.*, στ. 54.
105. ΦΕΚ 60/ 27 Νοεμ. 1875.
106. Φ. Στεφανόπουλος: *όπ.π.*, σελ. 30.
107. Φ. Στεφανόπουλος: *όπ.π.*, ειχ. 10-11.
108. Α. Παπαγιαννάκης: *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Αθήνα 1982, σελ. 76 εξ.

Summary

A SELECTION OF PLACE-NAMES OF THE LAVREOTIKI

The place-names of the Lavreotiki are distinguished for their wealth of information and their variety as they represent the historic evolution and the area's particular physiognomy which to a very large extent is indebted to its rich in mineral subsoil and to its century-old exploitation. Thus the Lavriotie place-names (Ancient, Middle-Age and Modern) can be divided into the three following categories:

- 1) Place-names which name the whole of the Lavreotiki or a large part of it and show the existence of minerals.
- 2) Place-names which prove not only the establishment of a new population but also its geographical origins.
- 3) Place-names which show the existence of factories or industrial settlements relevant to exploitation or to the produce of various other goods.

EVAGELOS KAKAVOYIANNIS